Table of contents

अध्यात्मग्रन्थावलिः

सूत्रभाष्यार्थतत्त्वविवेचनी

१

अध्यात्मप्रकाशकार्यालयः

होळेनरसीपुरम्.

अध्यात्मग्रन्थावलिः

सूत्रभाष्यार्थतत्त्वविवेचनी

तत्र

जिज्ञासाधिकरणभाष्यव्याख्या

व्याख्याननिर्मातारः

श्रीसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीसंयमिनः

क्रमाङ्कः १२२

प्रकाशनस्थानम्

अध्यात्मप्रकाशकार्यालयः

होळेनरसीपुरम्.

१९६४

First Edition 1964
1000 Copies

All rights reserved
by
The Adhyatma Prakasha Karyalaya
Holenarsipur

Registered under the Copy Right Act 1957.

Printed in India
by
Y. Narasappa
at
The Adhyatma Prakasha Press, Holenarsipur.

PUBLISHERS' NOTE

The 'Sūtra-Bhāshyārtha Tattva Vivecanī' now presented to the public is an original work by Sri Swami Satchidanandendra Saraswati. It is a sequel to the Sugamā, the author's famous sub-commentary on the Adhyāsa-Bhāshya, already published by this Karyalaya, and is uniform in size and get-up with that book.

Sri Swamiji has himself explained in his Introduction the object that he has set before him in writing this new commentary on the Jijnāsādhikaraṇa-Bhāshya. We sincerely believe that this is the first attempt to present S'aṅkara's Vedānta in all its pristine purity, untarnished by later accretions due to mis-representations of his commentators and adverse critics. Swamiji's illuminating criticisms of ancient and modern Vedantins of other schools are sure to create a living interest in Vedantic studies for both modern scholars and orthodox pandits.

The Working Committee of the Karyalaya are grateful to Sri Swamiji for having made over the right of publishing this valuable work also as usual. They have been able to bring out this

first edition mostly through the financial help of generous souls. Their special thanks in this connection are due to *1) The Vedāntavicāra-Saṅgha, Mysore, 2) Sri P. Jaya-Vasudeva Sastry, Hubli, 3) Sri S. M. Desai, Karwar, 4) Sri M. S. Ramanna, Mysore, 5) Sri Bhishak Subba Sastry, Sirpapura* and *6) Sri Aswattha-Narayana Rao, Shimoga.*

Holenarsipur,
15-3-64

Y. NARASAPPA,
Chairman, A. P. Karyalaya.

INTRODUCTION

The first four Sūtras of the S'ārīraka Mīmāmsa of Bādarāyaṇa, as understood by S'aṅkara, cover the whole ground-work of Vedānta, and are therefore well-worth a careful and critical study at the hands of thinkers who wish to make a true estimate of S'aṅkara's teachings.

The first sūtra begins with an exhortation to the earnest student to enter upon an enquiry into the nature of Brahman since the right knowledge of it alone can lead to the highest good or release from the bondage of mundane life. The second sūtra describes Brahman as the sole cause of the beginning, sustentation and dissolution of the universe. The third declares that Brahman is known only through the S'āstra or the Upanishads, while the fourth points out that this fact is ascertained from a study of the main purport of all the Upanishads.

The first impression that a cursory reading of S'aṅkara's Bhāshya leaves on an uncritical mind, is that, Bādarāyaṇa's work is nothing more than a system of dogmatic and speculative theology inasmuch as S'aṅkara not only appeals to an

exegetical consideration of various Upanishad passages, but also carries on logical discussions both in the defence of the system he tries to bring out of these sacred texts and in his refutation of the opponent systems. And this impression gains additional strength after a study of the various works belonging to the two conflicting schools of S'aṅkara's interpreters. For Vācaspati-Mis'ra and Prakas'atman the foremost leaders of these schools, not only hold diametrically opposite views on important points, doctrinial as well as exegetical, of Advaita Vedānta, but are contradicted by representatives of their own individual school, who sometimes differ among themselves.[1] This leaves the critical student in great doubt as to the exact tenets held by S'aṅkara no less than to the method employed by him in demonstrating them.

In these circumstances, a new commentary on S'aṅkara's Bhashyas, especially on theSūtra Bhāshya which aims at setting forth the fundamentals of Vedānta, has become an urgent desideratum for all earnest students of S'aṅkara.

In the new commentary now presented to the public, I have endeavoured to bring out in

1. The curious reader may refer to the forthcoming '*Vedānta-Prakriya-Pratyabhijna*', where this subject is discussed at greater length.

full relief (1) the method of *adhyāropa-apavāda* (super-imposition and rescission) which reconciles all apparent contradictions with regard to the Absolute or non-dual Reality; (2) the true nature of the so-called knowledge of Brahman, and of Vedantic reasoning as distinguished from logical reasoning; (3) the functions of the Upanishad texts which reveal Brahman or the Highest Reality, and (4) the immediate nature of freedom from worldly bondage, which accrues to the enlightened soul directly after the fundamental ingorance is dispersed by Vedantic teaching. These and other truths which Saṅkara has been at the pains of expounding in unmistakable terms, but have been obscured by the mis-interpretation of commentaries or mis-representation of adverse critics, have all been made to emerge in their true colours, through discussions introduced for the purpose of explaining and throwing new light on certain passages in the Bhāshya. I hope I shall not be deemed to be hyper-critical or dis-respectful to great names in my endeavour to clear the great S'aṅkara of the charge of being a mere dogmatic theologian or a scholastic thinker, or even a mystic appealing to some special intuition, as he has been made out to be by some interpreters or critics belonging to other schools of Vedānta.

I have throughout used S'aṅkara's own phraseology and line of reasoning as far as possible to show that his Bhashya presents a system of Vedantic thought backed by a hoary tradition, and can stand the test of being a consistently worked-out philosophy of life based on genuine reason and universal experience, for all times to come, against onslaughts of carping criticism, if only it is not interfered with by officious interpretation. If at least some of my readers feel that I have succeeded in this attempt to a slight extent, and are stimulated to try to improve upon my way of discovering genuine S'aṅkarite Vedānta, I shall feel amply rewarded.

Holenarsipur.
3-3-1964.

AUTHOR.

प्रास्ताविकी विज्ञप्तिः

व्याख्यायां विशेषः

संप्रार्थ्यन्ते वाचकमहाशया इहापि पुनरेकवारमवलोकयितुं सुगमाख्य-व्याख्यागतं प्रास्ताविकं विज्ञापनम् ; यत्कारणं समस्तमेव वेदान्तशास्त्रविषयकं भगवत्पादीयहृदयं तत्र संक्षेपतो विचारितमस्ति । इह तु तावतैव वेदान्तार्थं करतलामलकयितुमसमर्थानां कृते जिज्ञासाधिकरणभाष्यव्याख्यार्थप्रवेशिनी इयं विज्ञप्तिः क्रियते यद्द्वारेण स एवार्थः प्रकारान्तरेणापि निर्दिदिक्षितः ॥

यथैव सुगमायां तथैवात्रापि पञ्चपादिकातद्विवरणभामतीप्रभृतिभाष्य-व्याख्यासु प्रकटिता अभिप्रायाः परस्परेण भाष्यकृदभिप्रायेण च विरुध्यमानाः परीक्षिताः-न व्याख्यान्तरदोषोद्घाटनपूर्वकस्वोपज्ञाभिनवव्याख्योत्कर्षविकत्थन-व्यसनितया, अपि तु – निरुपमायाः शुद्धशाङ्करवेदान्तप्रक्रियाया विशेषस्वरूपं विविच्य आविष्कारयितुमिति क्षन्तव्योऽयं मेऽपराधो महामनोभिर्मनीषिभिः ॥

शाङ्करभगवत्पादीयप्रस्थानस्य विशिष्टा धर्माः

शाङ्करभगवत्पादीयभाष्यप्रस्थानस्य अनितरसाधारणधर्मा हीमे –

(१) प्रत्यस्तमितसर्वप्रपञ्चत्वात् अवाङ्मानसगोचरमपि परमार्थतत्त्वम् अध्यारोपाप-वादाभ्यां प्रपञ्च्यते वेदान्तेषु – इति सांप्रदायिकप्रक्रियास्वीकारः, (२) तयैव च प्रक्रियया आत्मनि जिज्ञासुत्वजिज्ञास्यत्वादिविभागम् ऊरीकृत्य, सर्वस्यात्मत्वात् सामान्यतः प्रसिद्धस्यापि ब्रह्मणः, तद्विशेषनिर्दिधारयिषया जिज्ञासाप्रवृत्त्युपपादनम्, (३) वेदान्तानां निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मवस्तुमात्रपरत्वं न तु विधिप्रधानत्वं नियोगोपदेशित्वं वा यथाहुः प्रस्थानान्तरीया इत्याग्रहः, (४) वेदान्तोपदेशजन्यब्रह्मज्ञानस्यानुभव-पर्यन्तस्य ज्ञातृज्ञेयज्ञानादिविभागहेतुभूताविद्याया निःशेषनिबर्हणादेव पुरुषार्थत्वमिति स्वीकारः, (५) श्रुत्यनुगृहीततर्कस्यैव तदनुसारिण एव च लौकिकतर्कस्य अनुभवाङ्ग-त्वेन वेदान्तमीमांसोपकरणत्वमङ्गीकार्यम् , न तु केवलतर्कस्यात्रावकाशो लम्भयितव्यः

–इत्यभ्युपगमः, (६) वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां तावतैव कृतकृत्यता, न तु वाक्यज्ञानोदयात् परमपि कर्तव्यशेषवत्त्वमित्यूरीकरणं चेति ॥

व्याख्यानप्रस्थानानि

तदेतेषां विशिष्टधर्माणां यथावद्विज्ञातुमसमर्थैर्वा, समर्थैरपि प्रस्थानान्तरनिरूढनिबिडाभिनिवेशैर्वा व्याख्यानकारैः कापिलकाणादपातञ्जलादिदर्शनान्तरप्रसिद्धप्रक्रियान्तरमप्यत्र प्रवेश्य स्वस्वाभिमतप्रस्थानपरत्वेनैव भाष्यवाक्याक्षराणि योजितानि । विशिष्य च पञ्चपादिकातद्विवरणयोः साङ्ख्याभिमतप्रकृतिमेव अनिर्वचनीयभावरूपाविद्यानाम्ना भाष्योपदिष्टात्मानात्मेतरेतराध्यासस्य अचिन्त्यादेरप्युपादानत्वेन स्वीकृत्य, सर्ववेदान्तादृतविद्याविद्याविवेकप्रक्रिया कार्यकारणप्रक्रियात्वेनैव विपरिवर्तिता । सोऽयमविद्योपादानकप्रपञ्चवादो मण्डनमिश्रकालेऽपि वेदान्त्येकदेशिमतत्वेन प्रथित आसीदिति गम्यते; यत्कारणं तेनाचार्येण स्वीयब्रह्मसिद्धौ लिखितमस्ति –

" तथा चोक्तम् अविद्योपादानभेदवादिभिः 'अनादिरप्रयोजना चाविद्या' इति " इति । एतद् वाक्यं कुत्रत्यमिति न विज्ञायते ; यतः, अद्य यावदुपलभ्यमानेषु वेदान्तव्याख्यानग्रन्थेष्वत्यन्तप्राचीनायामपि पञ्चपादिकायां नैतादृशाभिप्रायकं वाक्यं दृश्यते ॥

यद्यपि ब्रह्मसिद्धिप्रस्थानं विलक्षणमेव भगवत्पादीयभाष्यप्रस्थानात्, तथापि तदादृतविचारसरण्यैव बहुधा प्रस्थाय भाष्यव्याख्यानानि स्वस्वाभिमतं वेदान्तव्याख्याप्रकारं शाङ्करीयत्वेन उपन्यस्यन्ति स्म । तत्र भामतीकारो मण्डनमिश्राभ्युपगतम् अविद्याद्वितयं तदुपक्षिप्तब्रह्मसाक्षात्कारवादं च योगदर्शनप्रक्रियया क्वचिन्मिथुनीकृत्य अङ्गीकरोति स्म । मिश्रप्रस्थानगता एव चावान्तरप्रक्रिया अपि बहुत्र भाष्यार्थत्वेन प्रत्युपास्थापयत् । स्वव्याख्याने पञ्चपादिकादृतप्रतिपादनरीतिमपि क्वचिदुररीकृतवान् । स्वोपज्ञं चाविद्यानानात्ववादं भाष्यसंमतत्वेन प्रदर्श्य काञ्चिदभिनवामेव प्रक्रियामुपकल्प्य भाष्यकारीयत्वेनोपचिक्षेप–इत्यतः शाङ्करप्रक्रियाया असाधारणधर्मा न तत्प्रस्थाने पर्याप्तं प्राधान्यं लेभिरे । विवरणे तु न मूलभूतपञ्चपादिकाग्रन्थस्थविषयस्पष्टीकरणमात्रं कृतम्,

तत्र तत्र दृष्टिसिद्धिरीतिमनुसृत्य तद्विरुद्धानामपि विषयाणां तदीयत्वेनोपन्यासः कृतः । तात्कालिकाचार्याणां मतविकल्पानामपि अवकाशं प्रकल्प्य, अविद्योपादानकप्रपञ्चवादे किञ्चिद् विपरिणामोऽपि संपादितः । यथा चैतत् तथा अस्माभिरेव प्रचिकाशयिषितायां वेदान्तप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञायां वितत्य प्रदर्शितमिति तत एवाधिकमवगन्तव्यम् ॥

वेदान्तपाठनस्य सांप्रतिकी दुरवस्था

भामतीप्रस्थानविवरणप्रस्थानयोर्वैलक्षण्यं प्रकाशात्मयतिभिः स्फुटीकृतम् तथाप्यद्वैतवेदान्तजिज्ञासुभिरेव न, परं प्रस्थानान्तरावलम्बिभाष्यकारानुयायिभिरपि प्रमाणीक्रियते । अद्वैतवेदान्तपाठनावसरे यद्यपि 'इदं विवरणरीत्या, भामतीरीत्या तु एवम्' इति वैरूप्यं निर्दिश्यत एव, तथापि, 'अद्वैतमेवोभयोः प्रस्थानयोः संमतमिति प्रक्रियाभेदोऽकिञ्चित्करः' इति तृप्तिमुपयान्त्यध्यापकाः – इति चित्रमेतत् ; भगवत्पादेभ्यः प्रागूर्ध्वं च भिन्नभिन्नप्रक्रियामास्थायाद्वैतं बोधयन्ति नानाप्रस्थानानि कया प्रणाड्या एकवाक्यतां गमयितव्यानीत्येषा तु शङ्का बहूनां मनसि नैवोदेति । परमार्थतत्त्वमेकं बहुभिः प्रकारैः शिष्याधिकारतारतम्यापेक्षया प्रतिपाद्यते – इति तेषां विश्वासः स्यात् । ब्रह्मजिज्ञासाया अनुभवावसानत्वात्, केवलाभिर्युक्तिभिः, स्वस्वमतोपपादकत्वेन व्याख्यायमानैर्वेदान्तवचनैर्वा तत्र न कोऽप्युपकारः स्यात्–इतीमं भगवत्पादोपदेशं सावधारणं पदे पदे निर्दिदिक्षवो ग्रन्था बोधका वा संप्रति विरलविरला इति तु निर्विवादमेतत् ॥

किञ्चान्यत् । भास्कररामानुजमध्वादयोऽपि सन्त्याचार्याः स्वस्वसंप्रदायाभिमानिनो येऽद्वैतभाष्यप्रस्थानव्याख्यानप्रस्थानयोर्वैलक्षण्यं निर्धारयितुमसमर्था उभयोरपि मिथुनीकरणेन, सर्वमिदमेकमेव प्रस्थानमिति भ्रान्त्या व्याख्यानप्रस्थानदूषणमात्रेण भाष्यसंमताद्वैतप्रस्थानमपि दूषितं मन्यन्ते । आस्माकीना अपि वेदान्तविद्वांसस्तदुक्तदूषणोद्धारमात्रेण शाङ्करं प्रस्थानपन्थानं निष्कण्टकीकृतं मन्यन्ते – इत्यतोऽपि शुद्धा शाङ्करी प्रक्रिया दुरूहा जाता जिज्ञासूनामिति न चित्रम् ॥

तदेवंविधे व्यतिकरे याथातथ्यतो वेदान्तार्थं निर्दिधारयिषूणामर्थाय शाङ्करं प्रस्थानं यथोदीरितासाधारणधर्मविशिष्टम्, अर्वाचीनव्याख्याकलङ्कविधुरं दूरीकृतभाष्यान्तरदुराक्रमं च स्वेन परिशुद्धरूपेणाविश्चिकीर्षुः सांप्रदायिक-वेदान्तप्रक्रियाभक्तिप्रणुन्नोऽहं जिज्ञासासूत्रभाष्यार्थतत्त्वविवेचनीम् इमामपि व्याख्यां व्यरचयम्। अध्यासभाष्यव्याख्येव, इयमपि जगद्गुरुभ्यो भगवत्पादेभ्य-स्तदुक्त्युपजीविना मया सप्रश्रयं समर्पितेत्येतावतैव सन्तुष्टोऽहम्। यदि पुनरियं वेदान्तार्थपरिशीलनकोविदानामन्येषामपि केषाञ्चित् सहृदयानां विदुषां विचारप्रचोदिनी भवेद् भगवदनुग्रहेण, ततो नूनं नास्ति धन्यतरो मत्तोऽन्य इति मन्येय – इति ॥

इमं ग्रन्थं यथालिखितम् सकृदवलोक्य संशोधने सहायीभूतयोः – (१) वेदान्तशिरोमण्यादिबिरुदाङ्कितः, मद्रासुसकलविद्यानिलयादधिगत-पौरस्त्यविद्याप्रावीण्यप्रशस्तिपत्रश्च ब्रह्मश्रीयुक्तो एस्. विट्ठलशास्त्री, तथा (२) वेदान्तशिरोमण्यादिबिरुदाङ्कितो ब्रह्मश्रीयुक्तः परकजे सुब्रह्मण्यभट्टः – इत्येतयोरुपकृतिं नारायणस्मरणपूर्वकमुल्लिखामि। सर्वप्राधान्येन च, यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्, यस्य प्रसादादेव च मादृशानामपि ग्रन्था निर्विघ्नं परिसमाप्तिं प्रचयगमनं चावाप्नुयुः–तमखिलधीप्रेरकं भगवन्तं नारायणं सर्वभावेन स्मारं स्मारं प्रणमामि–इति

शोभकृत्संवत्सरे
फाल्गुन बहुल पञ्चम्याम्.

सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीभिक्षुः
व्याख्यानिर्माता

विषयानुक्रमणिका

पत्रपार्श्वसंख्या

भाष्यम्

१. जिज्ञासाधिकरणभाष्यमूलम् १–५

१. अध्यासभाष्येणास्य संबन्धः

सूत्रारम्भपर्यालोचितम् (१) – अध्यासभाष्यसारः (२) ६–७

२. सूत्रावतरणिकाभाष्यम्

शास्त्रस्य व्याख्येयत्वम् (३) – सूत्राक्षरगतौ आक्षेपपरिहारौ (४) – शास्त्रस्यागतार्थत्वम् (५) ८–१०

३. अथशब्दस्य कोऽर्थः ?

अथशब्दस्य आनन्तर्यमेवार्थः (६) ११–१३

४. अथशब्देन किमानन्तर्यं विवक्षितमिति निर्धारणीयम्

पूर्ववृत्तविशेषनिर्धारणे यत्नः करणीयः (७) – कर्मज्ञानानन्तर्यमपि न नियतं ब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकम् (८) – जिज्ञासयोः क्रमो न विवक्षितः (९) – फलजिज्ञास्यभेदाच्च नोक्तपौर्वापर्यं जिज्ञास्ययोः (१०) – कर्मणां परम्परया अपेक्षा विद्योत्पत्तौ (११) १३–२६

५. ब्रह्मजिज्ञासापेक्षितं पूर्ववृत्तम्

साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यम् अथशब्दार्थः (१२) – उक्तार्थे आक्षेपः परिहारश्च (१३) २६–३०

६. अतःशब्दार्थः

साधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासैवेत्यत्र हेतुः (१४) – उक्तार्थे मतान्तरं तद्दूषणं च (१५) ३१–३७

७. ब्रह्मपदव्याख्यानम्

'ब्रह्मजिज्ञासा' इति षष्ठीसमासो ग्राह्यः (१६) – 'ब्रह्मणः' इति कर्मणि-षष्ठी विवक्षिता (१७) ३७–४२

८. केयं जिज्ञासा नाम ?

जिज्ञासापदार्थविवरणम् (१८) – प्रत्यक्षतापन्नं ध्यानमेव ज्ञानमिति नूतन-वेदान्तिमतम्, तद्दूषणं च (१९) – ब्रह्मावगतिविषये एकदेशि-मतम्, तद्दूषणं च (२०) अवगतिपर्यन्तं ज्ञानम् – इति भाष्यस्य व्याख्यानान्तरं तद्दूषणं च (२१) – अवगतिसतत्त्वम् (२२) –

अवगतेरविद्यादिनिबर्हणत्वे एकदेशीयमतानि (२३) – ब्रह्मावगतिः स्वजन्ममात्रेणाविद्यादिनिबर्हणी (२४) - जिज्ञासाया द्वारान्तरेण पुरुषार्थसाधनत्वं न संभवति (२५) – ज्ञानपदार्थव्याख्यानोपसंहारः (२६) ४३-६४

९. ब्रह्मणः स्वरूपविशेषे विप्रतिपत्तेर्जिज्ञास्यत्वम्

उत्तरग्रन्थसंबन्धः (२७) – जिज्ञासाविषये आशङ्का (२८) – एकदेशीयं शङ्काभाष्यव्याख्यानम्, तद्विमर्शश्च (२९) – ब्रह्मशब्दस्यार्थवत्त्वादेव ब्रह्मसिद्धिः (३०) – ब्रह्मणः स्वयंसिद्धत्वं सर्वस्यात्मत्वात् (३१) – आत्मनो नित्यसिद्धानुभवरूपत्वादेवास्तित्वप्रसिद्धिः (३२) – ब्रह्मण आत्मत्वेन सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषतोऽप्रसिद्धिः (३३) – शङ्कापरिहारयोरेकदेशीयव्याख्यानं न समञ्जसम् (३४) - प्रत्यगात्मनि सामान्यविशेषभावोपपत्तिः (३५) – आत्मविशेषं प्रति विप्रतिपत्तयः (३६)–परमतेन ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोपपादनम्, तत्परीक्षा च (३७) – विप्रतिपत्तिप्रदर्शनोपसंहारः (३८) – जिज्ञासायाः सप्रयोजनत्वम् (३९) ६५-९०

१०. शास्त्रावतरणिका

सूत्रार्थस्य शास्त्रेण सङ्गतिः (४०) – मीमांसास्वरूपम् (४१) - मीमांसोपकरणभूतस्तर्कः (४२)–तर्कविषये एकदेश्यभिप्रायः, तद्विमर्शश्च (४३) ९०-९६

परिशिष्टे

१. अधिकरणभाष्यसारः

अधिकरणे विचारविषयः (४४) – जिज्ञासागतः संशयः (४५) – पूर्वः पक्षः (४६) – सिद्धान्तः (४७) – शास्त्रेण संगतिः (४८) ९७–१००

२. निर्विशेषतत्त्ववादे सूत्रस्वारस्यम्

निर्विशेषवादे जिज्ञासानुपपत्तिरिति शङ्का (४९) – निर्विशेषं वस्तु स्वयंसिद्धम् (५०) – निर्विशेषवादे सूत्राक्षराञ्जस्यम् (५१) – जिज्ञासाद्युपपादनाय मूलाविद्या न कल्पनीया (५२) १००-११५

३. जिज्ञासासूत्रं न विधिविचारपरम्

उपासनाविचारोऽत्रार्थप्राप्तः (५३) – सूत्रेऽस्मिन् न श्रवणविधिविचारः (५४) – श्रवणविधिस्वीकारपक्षे दोषः (५५) ११५-१२२

सङ्केताक्षरविवरणम्

सूचना। – उपनिषदः तत्तन्नामप्रथमाक्षरेणैव सूचिताः । मां. भा. इत्यादीनि तु तत्तद्भाष्यपरामर्शकानि ।

सङ्केतः	विवरणम्
गी.	भगवद्गीतासु
गौ. ध.	गौतमधर्मसूत्रेषु । आ., ध. – इति तु आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके इति पठितव्यम् ।
जै. सू.	जैमिनीयसूत्रेषु (पूर्वमीमांसायाम्)
तै. आ.	तैत्तिरीयारण्यके
तै. सं.	तैत्तिरीयसंहितायाम्
पा.	पाणिनीयसूत्रेषु
मनु.	मनुस्मृतौ
मा. का. वृ. पृ.	माध्यमिककारिकावृत्तौ, पृष्ठे
वि. पु.	विष्णुपुराणे
वे. सू.	वेदान्तसूत्रेषु, बादरायणकृतेषु
शा. भा.	शाबरभाष्ये
शत. ब्रा. मा. कां.	शतपथब्राह्मणे, माध्यन्दिनपाठे, काण्डे
सं. वा.	संबन्धवार्तिके, सुरेश्वराचार्यकृते

अशुद्धिशोधनम्

अ = अधरोत्तरं गणने

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्थाने	पठनीयम्
३०	९	त–च्छ्रवणात्	तच्छ्रवणात्
३३	अ. ८	तृष्णाकर्षित	तृष्णाकृष्ट
३६	अ. ९	भगवानप्यस्ति	भगवानप्यस्ति शक्यपरामर्शनः
३९	अ. ५	तीति ।	तीति
४८	अ. ६	प्रत्यग्दषाम्	-दशाम्
५०	१०	मात्मान	मात्मन
६४	अ. ६	इति ।	इति
६८	अ. ९	ननु	अननु
८७	अ. ४	दर्शनात्	दर्शनात् कथञ्चित् जिज्ञासायाः सार्थक्यम्
८७	अ. ६	ब्रह्मास्त्रेण ते	ब्रह्मास्त्रेण
९५	अ. ९	४२	४३
९८	८	स जिज्ञास्यं	न जिज्ञास्यं
९९	५	ब्रह्म,	ब्रह्म, तत्र
१०१	अ. १	द सिद्धेः	दसिद्धेः
,,	,, ४	वजनीयम्	वर्जनीयम्,
,,	,, ५	प्रवृति	प्रकृति
१०३	५	तदप्युक्त	तदप्युक्त-
११९	११	५४	५५

॥ ॐ ॥

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचितं

शारीरकमीमांसाभाष्यम्

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

१. जिज्ञासाधिकरणम्

सूत्रावतरणिका

१. वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य इदमादिमं सूत्रम् –

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथशब्दार्थविचारः

२. तत्र अथशब्दः आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः। ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्। मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्। अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति। पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलतः आनन्तर्याव्यतिरेकात्॥

३. सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेन अपेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत् पूर्ववृत्तं नियमेन अपेक्षते तद् वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । ननु, इह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानाम् आनन्तर्यनियमः, क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथा इह क्रमो विवक्षितः । शेषशेषित्वे अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् । धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम्, तच्च अनुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानम्, न च अनुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकाले अस्ति । पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम्, नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणम्, सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषम् अवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषम् अवबोधयत्येव केवलम्; अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । यथा अक्षार्थसंनिकर्षेण अर्थावबोधे, तद्वत् । तस्मात्, किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यत इति ॥

४. उच्यते । नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च, न विपर्यये । तस्मात्, अथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यम् उपदिश्यते ॥

अतःशब्दार्थः

५. अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद् वेद एव अग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानाम् अनित्यफलतां दर्शयति 'तद् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते। एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते' (छां. ८-१-६) इत्यादिः, तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २-१) इत्यादिः, तस्मात्, यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥

ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानम्

६. ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं 'जन्माद्यस्य यतः' (वे. सू. १–१–२) इति। अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरम् आशङ्कितव्यम्। 'ब्रह्मणः' इति कर्मणि षष्ठी न शेषे। जिज्ञास्यापेक्षत्वात् जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च। ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्। एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वम् उत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्। न व्यर्थः। ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वात् इति चेत्। न। प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानाम् अर्थाक्षिप्तत्वात्। ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुम् इष्टतमत्वात् प्रधानम्। तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तानि अर्थाक्षिप्तान्येव–इति न पृथक् सूत्रयितव्यानि। यथा 'राजासौ गच्छति' इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनम् उक्तं भवति, तद्वत्। श्रुत्यनुगमाच्च 'यतो वा

इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३-१) इत्याद्याः श्रुतयः 'तद् विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म' (तै. ३-१) इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासा-कर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्मात्, 'ब्रह्मणः' इति कर्मणि षष्ठी ॥

ज्ञातुम् इच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । फलविषयत्वात् इच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमाणेन अवगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसंसारबीजा-विद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । तस्मात्, ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥

ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोपपत्तिः

७. तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धम्, अप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धम्, न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धम्, नैव शक्यं जिज्ञा-सितुम् इति । उच्यते । अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, सर्वज्ञम्, सर्वशक्तिसमन्वितम् । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात् । सर्व-स्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो हि, आत्मास्तित्वं प्रत्येति न 'नाहमस्मि' इति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्, सर्वो लोको 'नाहमस्मि' इति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्म आत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेव—इति अजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टम् आत्मा—इति प्राकृता जनाः, लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनानि आत्मा—इत्यपरे । मनः—इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकम्—

इत्येके । शून्यम्–इत्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्ता–इत्यपरे । भोक्तैव केवलम्, न कर्ता–इत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः – इति केचित् । आत्मा स भोक्तुः – इत्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्र अविचार्य यत्किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येत, अनर्थं च इयात् । तस्मात्, ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥

इति जिज्ञासाधिकरणभाष्यम् ॥

॥ ॐ ॥

सूत्रभाष्यार्थतत्त्वविवेचनी

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।
सर्वात्मभूतमद्वैतं यद्वेदैस्तदुपास्महे ॥ १ ॥

सूत्रभाष्यप्रणेतारौ वेदान्ताब्जप्रभाकरौ ।
वन्दे परम्परात्मानौ बादरायणशङ्करौ ॥ २ ॥

ओं नमो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।

१. अध्यासभाष्येणास्य संबन्धः

१. **सूत्रसंदर्भप्रवृत्तिनिमित्तम्**– इह खलु पुरुषाणाम् इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिः स्वरसत एव भवति । तत्रैहिकजन्मोपनतयोः, इष्टानिष्टयोः दृष्टादेव कृषिचिकित्सादेः प्राप्तिपरिहारसिद्धेर्न तत्र शास्त्रान्वेषणा । यत्र तु जन्मान्तरलोकान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा, तत्र शास्त्राद् विदित्वा स्वात्मनो जन्मान्तरसंबन्धं लोकान्तरसंबन्धं च तद्गतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं शास्त्रोपदिष्टम् उपायम् उपादत्ते । सर्वोऽप्ययं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः पुरुषाणां स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाप्रयुक्तः स्वात्मपारमार्थ्याज्ञानमूलकः । सर्वो हि लोकः सत्यानृतयोः प्रत्यगात्मानात्मनोरितरेतराविवेकेन, इतरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणं ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानप्रवर्तकं मिथ्याज्ञानम् अविद्याख्यं पुरस्कृत्य निसर्गत एव प्रवर्तते संसारानर्थं च ऋच्छतीत्यतोऽस्या-

नर्थहेतोः प्रहाणाय सर्वात्मभूतनिर्विशेषब्रह्मविज्ञापनार्थं सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । तदेतत् सर्वं न्यायतो निर्णेतुकामो भगवान् बादरायणो वेदान्तमीमांसाख्यं शास्त्रम् आरभमाणः सूत्रयामास 'अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा' इत्यादि ॥

२. **अध्यासभाष्यसारः** – तत्र ब्रह्मज्ञाननिबर्हणीयतया सूत्रेण अर्थात् सूचितं यथोक्ताध्यासलक्षणं मिथ्याज्ञानं भगवान् भाष्य-कारः सर्वशास्त्रोपोद्घातत्वेन **'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः'** इत्यादिना उपनिबध्य, वाक्यशेषेण च सर्वशङ्कापरिहारपूर्वकं सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च प्रमाणप्रमेयव्यवहाराणां सर्वेषां च शास्त्राणाम् अध्यासपुरःसरत्वं सोपपत्तिकं प्रदर्श्य, तादृशाविद्याख्याध्यासप्रहाण्यै **'आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते'** इत्यनेन वाक्येन सर्ववेदान्तानामैदम्पर्यं समगृह्णात् । अथ वेदान्तैर्बादरायणीयसूत्रसंदर्भस्य संबन्धं दिदर्शयिषुर्भाष्ये **'यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानाम्, तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः'** इति । अस्याभि-प्रायस्तु सर्वेषु वेदान्तेषु यथोपवर्णिताविद्याप्रणोदनार्थं ब्रह्मात्मयाथात्म्यं प्रतिपाद्यत इति यतोऽत्र मीमांसायां निर्णीयते, अतोऽस्माभिरेतद्व्याख्यानेन सर्वमेतज्जिज्ञासुहृदयम् आगमयिष्यत इति । सर्वं चैतदस्माभिः **सुगमया** व्याख्यया विशदीकृतमेवेति तत एव विशेषतोऽधिगन्तव्यम् । इह पुनः अध्यासभाष्यतद्व्याख्यामात्रादेव सूत्रभाष्ययोः परमतात्पर्यं निश्चेतुमशक्नुवानानाम् अर्थाय यथातथम् अधिकरणभाष्यार्थतत्त्व-विवेचनं तत्र तत्र भाष्यग्रन्थग्रन्थिभेदश्च क्रियत इति विशेषः ॥

२. सूत्रावतरणिकाभाष्यम्

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य इदमादिमं सूत्रम् –

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

३. **शास्त्रस्य व्याख्येयत्वम्** – अथ सूत्रम् अक्षरशो व्याख्यातुं तदवतारयति – '**वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य**' – इति । वेदान्तवाक्यानि हि अत्र महीकृत्य विचार्यन्ते ब्रह्मतत्त्वप्रमाणतया इति 'वेदान्तमीमांसा' इयम् । पूजितविचारवाचको हि मीमांसाशब्दः 'मान पूजायाम्' इत्यस्य धातोरर्थानुगमात् तदर्थप्रतीतेः । शास्त्रं चेदम् । शिष्यते ह्यनेन जिज्ञासुभ्योऽयं विचारक्रम इति । तस्मात्, वेदान्तवाक्यानां विचारणेन तज्जनितात्मैकत्वज्ञानेन मुमुक्षूणाम् अविद्यापनोदनेन निःश्रेयसप्रापकत्वात्, अधिकारिविषयप्रयोजनवदिदं शास्त्रं व्याख्यानमर्हति । अत एव शास्त्रस्येदमादिमं सूत्रमिति तत्रैव सर्वमिदं सूच्यते इत्यभिप्रयन्नाह – **व्याचिख्यासितस्येत्यादि** ॥

४. **सूत्राक्षरगतौ आक्षेपपरिहारौ** – नन्वेवं वेदान्तमीमांसाशास्त्रे प्रारब्धव्ये कथम् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति जिज्ञासा संसूत्रणम्? न ह्यत्र सूत्रकारेण जिज्ञासा प्रारभ्यते । विज्ञातब्रह्मणैव हि तेन शिष्यशिक्षार्थं वेदान्तमीमांसाशास्त्रं प्रारिप्सितम् इति । सत्यम् । न ब्रह्मजिज्ञासा प्रारभ्यते; सा तु कर्तव्यत्वेन उपदिश्यत अधिकारिभ्यो निःश्रेयसाधिगमाय । कुत्र तर्हि वेदान्तमीमांसाशास्त्रप्रस्तावः

प्रतिज्ञायत इति ? अत्रैवेति वदामः । न हीदं सूत्रं ब्रह्मजिज्ञासा-कर्तव्यतोपदेशमात्रे पर्यवस्यति, किं तर्हि, शास्त्रारम्भप्रयोजनसमर्पणे – यतो ब्रह्मजिज्ञासा मुमुक्षुभिः कर्तव्या परमपुरुषार्थदायिब्रह्मविज्ञानफलवत्त्वात्, अत इदं तेभ्यो जिज्ञासाप्रकारप्रकाशकं शास्त्रम् आरभ्यत इति । तथा हि सूत्रवाक्यार्थम् उपसंहरिष्यति भाष्यकारः **'तस्मात्, ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते'** इति । अतो न दोषः । तदेतदभिसंधायाह भगवानाचार्यः **'शास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य इदमादिमं सूत्रम्'** इति । ननु वेदान्तमीमांसां प्रारिप्सितां साक्षादेव अप्रतिज्ञाय किमिति ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन तां प्रस्तवीति ? एवं हि इच्छत्यन्यत्, करोत्यन्यत् – इति सूत्रकारस्य अविमृश्यकारित्वमापद्येत इति चेत् । न । जिज्ञासोपन्यासेन विचारणीयविषयसंशयप्रयोजनानां सुसूचयिषितत्वात् । यथा चात्र संशयप्रयोजने सूच्येते तथा जिज्ञासाभाष्यार्थविवेचनावसरे प्रदर्शयिष्याम इत्यलमतिशङ्कया ॥

५. **शास्त्रस्यागतार्थत्वम्** – नन्वेवमपि नेह पुनरुपदेष्टव्या ब्रह्मजिज्ञासा । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' (जै. सू. १–१–१) इत्यादिना पूर्वतन्त्र एव सकलवेदार्थविचारप्रकारस्य प्रदर्शितत्वात्, ब्रह्मज्ञानस्यापि चोदनालक्षणत्वेन धर्मस्वरूपत्वाविशेषात् । अतो गतार्थत्वान्नेदं शास्त्रम् आरम्भणीयं व्याख्येयं वा – इति चेत्, नैतदस्ति । अस्ति हि चोदनालक्षणादन्यदपि ज्ञानम् अवगतिरूपं वस्तुतन्त्रम् । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्र तु केवलं चोदनातन्त्रमेव कर्म विचार्यतया प्रति-

ज्ञातम् । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति धर्मस्य चोदनालक्षणत्वं ब्रुवता हि जैमिनिना इदमुक्तं भवति न सकलवेदार्थो मया निरूपयिषित इति । न ह्ययमर्थोऽभिप्रेतः सूत्रस्य 'सकलवेदार्थो धर्मः' इति, कस्तर्हि, यो धर्मः स चोदनालक्षणोऽर्थ इति । यदि हि सकल एव वेदार्थश्चोदनालक्षणार्थत्वेन विवक्षितोऽभविष्यत्, तर्हि 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' (जै. सू. १-२-१) इति पूर्वपक्षसूत्रोत्थानं नावकाशम् अलप्स्यत ; न हि तदानीम् अर्थवादानां वेदभागानामेव सताम् अक्रियार्थत्वं शक्यशङ्कं स्यादिति । अत इदमवगम्यते धर्मरूपचोदनालक्षणार्थप्रतिपादक एव तु वेदभागस्तत्र जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञात इति । अतः केवलवस्तुतत्त्वनिष्ठानि वेदान्तवाक्यानि विचार्याणि सन्त्यत्रशिष्टानीति तदर्थं युज्यते पृथङ्मीमांसारम्भः । यथा तु चोदनातन्त्राज्ज्ञानाद् विलक्षणं वस्तुतन्त्रमपि समस्ति वेदान्तज्ञानं सफलम्, तथा भाष्यकृदेव, उत्तरत्रैतत्सूत्रव्याख्याने समन्वयसूत्रव्याख्याने च स्फुटीकरिष्यतीति, अत्र विरम्यते । अतोऽन्यतोऽनवगतार्थप्रकाशकमिदं शास्त्रम् आरम्भणीयं व्याख्येयं चेति सिद्धम् ॥

३. अथशब्दस्य कोऽर्थः ?

तत्र अथशब्दः आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः । ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि

अथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् ॥

६. **अथशब्दस्य आनन्तर्यमेवार्थः** – तदेवं शास्त्रस्य आरम्भणीयत्वे व्याख्येयत्वे च सिद्धे प्रथमं सूत्रं प्रतिपदं व्याख्यास्यन्, यथानुक्रमम् अथशब्दार्थमेव तावन्निरूपयितुं सिद्धान्तेनैव प्रक्रमते – **'तत्र अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते'** इति । सूत्रपदेषु मध्ये योऽयम् अथशब्दः, स आनन्तर्यार्थक एव स्वीक्रियते, अर्थान्तरस्यायोगात् इत्यर्थः । ननु कथमयोगोऽर्थान्तरस्य ? तत्र अधिकारार्थ एव तावत् कस्मान्न युज्यते, – 'अथ योगानुशासनम्' इत्यादिस्थलेष्विव ? इत्याशङ्क्याह – **'नाधिकारार्थः । ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्'** इति । अयमर्थः । जिज्ञासा हि नाम ज्ञातुमिच्छा इति वक्ष्यते । तत्र सन्वाच्याया इच्छायाः शब्दतः प्राधान्यात्, अथशब्दस्य अधिकारार्थत्वे स्वीक्रियमाणे 'ब्रह्मजिज्ञासार्था इच्छा अधिक्रियते' इति सूत्रार्थः संपद्यते । स त्वर्थः इह न संगच्छते । न हि इच्छामधिकृत्य किञ्चिदिह वक्ष्यते, अपि तु ब्रह्मपदार्थम् अधिकृत्यैव उत्तरत्र मीमांसा प्रवर्तयिष्यते । 'जन्माद्यस्य यतः' (१–१–२) इति ब्रह्मण एव लक्षणस्य, 'शास्त्रयोनित्वात्' (१–१–३) इति च तस्यैव शास्त्रप्रमाणकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च तर्हि तस्यैव ब्रह्मणोऽधिक्रियमाणत्वमस्तु सूत्रार्थः–इति शङ्क्यम् । ब्रह्मणोऽत्रार्थतः प्राधान्येऽपि वाक्ये शब्दत उपसर्जनत्वात्, अथशब्दस्य तेनान्वयानुपपत्तेः । तथा हि 'अधिक्रियते ब्रह्म' इत्येकदेशान्वये कृते जिज्ञासाया अनन्वितत्वप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात्, नाधिकारार्थोऽथशब्द इति सिद्धम् ॥

मङ्गलार्थस्तर्हि भविष्यति । न । किं कारणम् ? **मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्** । तथा हि 'मङ्गलम्, अतो ब्रह्मजिज्ञासा' इति वाक्यं भवति । तत्र मङ्गलस्य कुत्र वाक्यार्थे समन्वयः स्यात् ? असति चान्वये वाक्यभेद एव प्रसज्यते – इति भावः । अभ्युपगम्येदमुच्यते नास्ति मङ्गलस्य समन्वय इति; वस्तुतस्तु नैवास्ति मङ्गलार्थोऽथशब्दः । कथम् ? **अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति** । यस्मिन् कस्मिंश्चिदप्यर्थे प्रयुक्तोऽपि ह्ययमथशब्दो ग्रन्थादौ विन्यस्यमानो मङ्गलप्रयोजनो भवति । स्वरूपत एव माङ्गलिकत्वात् । तथा हि स्मृतिः 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान् माङ्गलिकावुभौ ॥ (?) इति । माङ्गलिकाविति, उच्चारणमात्रेण मङ्गलप्रयोजनौ – इत्यर्थः ॥

अथ **पूर्वप्रकृतापेक्षार्थता** कस्मान्न भवति ? तथा खलु वृत्त्यन्तरमप्यनुगृहीतं भविष्यति । तत्र किलोक्तम् 'अथेति पूर्वप्रकृतां धर्मजिज्ञासाम् अपेक्ष्य अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाप्रारम्भार्थः' इति । तत्राभिधीयते '**पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्**' इति । नैषोऽर्थ आनन्तर्यात् सर्वथा व्यतिरिच्यते । यदि तावत् पूर्वप्रकृतं नियमेन अपेक्ष्यते ब्रह्मजिज्ञासया इत्यभिप्रायो वृत्तिकाराणाम्, तर्हि तत् प्रकृतं जिज्ञासायाः प्रवृत्तौ हेतुरेव भवतीति, तादृशहेतोरनन्तरमेव जिज्ञासा भवति – इत्युक्तं स्यात्; ततश्च आनन्तर्यमेव 'पूर्वप्रकृतापेक्षा' इति वाचोयुक्त्या अभिहितमिति फलति । तदिदमाह

'फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्' इति । यस्यकस्यचित् पूर्वप्रकृतस्यापेक्षा तु न सूत्रकृता वाच्या । कार्यमात्रस्य पूर्ववृत्तयत्किञ्चिदपेक्षा – इति सर्वसंविदितत्वादेव, इति भावः । तदेवम्, अर्थान्तरस्यायोगात् साधूक्तमत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यत इति – इत्युपसंहारोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

४. अथशब्देन किमानन्तर्यं विवक्षितमिति निर्धारणीयम्

सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेन अपेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत् पूर्ववृत्तं नियमेन अपेक्षते, तद् वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । ननु इह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानाम् आनन्तर्यनियमः, क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथा इह क्रमो विवक्षितः । शेषशेषित्वे, अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् । धर्मब्रह्मजिज्ञास्ययोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम्, तच्च अनुष्ठानापेक्षम्; निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानम्, न च अनुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकाले अस्ति, पुरुष-

व्यापारतन्त्रत्वात्; इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणम्, सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषम् अवबोधयति; ब्रह्मचोदना तु पुरुषम् अवबोधयत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषो अवबोधे नियुज्यते – यथा अक्षार्थसंनिकर्षेण अर्थावबोधे, तद्वत् । तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यत इति ॥

७. **पूर्ववृत्तविशेषनिर्धारणे यत्नः करणीयः** – तदेवम् अथशब्दस्य आनन्तर्यार्थकत्वे सिद्धे किमानन्तर्यम् अत्र विवक्षितम् इति विशेषाकाङ्क्षा जायते । तदाह – **'सति चानन्तर्यार्थत्वे'** इत्यादिना । 'नियमेन' इति विशेषणग्रहणस्यायमभिप्रायः । यन्निष्पत्तिं विना ब्रह्मजिज्ञासा अशक्यकरणा, यन्निष्पत्तौ तु सा भवत्येव – इति यस्मिन् नियतं जिज्ञासाहेतुत्वम्, तदेव वक्तव्यमिति । अत्र दृष्टान्तः, **'यथा धर्मजिज्ञासा'** इत्यादि । धर्मो हि चोदनालक्षण इति वेदविहितस्यैव धर्मस्य जिज्ञासितुमिष्टत्वात् धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते । अनधीतवेदस्य जिज्ञासायाम् असामर्थ्यात् इत्यर्थः । नन्विहापि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै. आ. २-१५-१) इति विधिकारितमेव वेदान्ताध्ययनम् । न च तेन विना ब्रह्मजिज्ञासा शक्यकरणा, वेदान्तैकसमधिगम्यत्वाद् ब्रह्मणः । तस्मात्, अध्ययनमेवात्रापि पूर्ववृत्तं

भविष्यति । तत्राह – 'स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्' धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः' इति शेषः । सत्यम्, वेदाध्ययनम् इहाप्यपेक्षितमिति । तत्तु न नियमेन ब्रह्मजिज्ञासाया एव प्रयोजकम् । न हि नियन्तुं शक्यते, अध्ययनानन्तरं ब्रह्मण एव जिज्ञासा कर्तव्या – इति । अतः किमपि नियतं विशिष्टं कारणं वक्तव्यम् इति भावः ॥

८. कर्मज्ञानानन्तर्यमपि न नियतं ब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकम्–

ननु यद्यपि स्वाध्यायानन्तर्यं समानमुभयत्र । तथापि, 'इह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः' । कर्मावबोधार्थं हि धर्मजिज्ञासा ; इह पुनः कर्मावबोधानन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या इति – स एवावबोधो नियमेनापेक्ष्यत इति विशेषो भविष्यति । तथा हि वृत्त्यन्तराभिप्रायोऽप्यनुगृहीतो भविष्यति । एवं किल वृत्त्यन्तरे वर्णितम् । 'कर्मणाम् अधिकारपरम्परया शब्दतो वा संस्कारतया वा यथाविभागं तादर्थ्यावगमात्, निःश्रेयसप्रयोजनत्वाच्च, आनन्तर्यवचनोऽथशब्दः, अधिगतानन्तरम् इति' इति । अन्यत्रापि किल, एवं वर्णितम् – 'अथ' इति पूर्वप्रकृतां धर्मजिज्ञासाम् अपेक्ष्य अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाप्रारम्भार्थः' इति । एतदपि न चारु । किं कारणम् ? यदि तावदयमभिप्रायः–कर्मणाम् अधिकारपरम्परया तादर्थ्यं ज्ञानार्थत्वं शब्दतोऽवगम्यते । मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तेषु तत्तत्पूर्वविषयककामोपशमं संपादितवत एवोत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षवदानन्दप्राप्तेः श्रूयमाणत्वात्, तांस्तान् आनन्दान् लम्भयन्ति कर्माणि, अधिकारपरम्परया पूर्वपूर्वकामोपभोगेन तत्र विरक्तस्य उत्तरोत्तरलम्भनेन । ब्रह्मलोकात् परं तु

कामयितव्याभावात् कार्यब्रह्मानन्दोपभोगेन कामोपशान्तौ ब्रह्मजिज्ञासा प्रवर्तत इति। नात्र किमपि शब्दप्रमाणं पश्यामः, सर्वकर्मानुष्ठानेन सर्वकामावाप्तौ सत्यां ब्रह्मजिज्ञासायाम् अधिक्रियत इति। तत्तत्कर्मानुष्ठानेन तत्तत्फलावाप्तिरेव श्रूयते, न तु तदनन्तरं कामोपशमः, जिज्ञासायां प्रवृत्तिर्वा। शतगुणोत्तरोत्तरानन्दस्योत्कर्षस्तु श्रूयमाणः, परं ब्रह्म विदुषः श्रोत्रियस्याकामहतस्यानन्दे सर्वोऽपि लौकिकानन्दोऽन्तर्भवतीति ब्रह्मविद्यासंस्तवार्थ इति न कर्मानुष्ठानफलोपभोगेन कामोपशमज्ञापनार्थो भवितुमर्हति। स्मृतिस्तु जागर्ति न्यायोपबृंहिता भवदभिप्रायबाधिका 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' (मनु. २–९४) इति। तस्मात् विषयोपभोगफलेषु विरक्तस्य स्यादपि ब्रह्मजिज्ञासा, न जातुचित् कर्मानुष्ठानेन कामावाप्त्या, प्रागेव च न कर्मावबोधमात्रेणेति स्थितम्॥

अथ स्यात् – कर्मणां संस्कारतया तादर्थ्यमवगम्यते शब्दतः। 'सह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयत इति' (शत. ब्रा. मा. कां. ११–२–२–१३) इति श्रुतेः। 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्[1] संस्काराः' (गौ. ध. ८-२२; गौ. ध. आ. १-८–१५) इति स्मृतेश्च। अतः कर्मावबोधानन्तर्यम् अथशब्दार्थं ब्रूम इति। न तर्हि संस्कृतान्तःकरणस्य पुरुषधौरेयस्य धर्मजिज्ञासापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः। न च कर्मानुष्ठितिं विना न कस्यचिदपि भवेदन्तः-

1. एवमेव सर्वत्र प्रचलितमुद्रितवेदान्तभाष्यपुस्तकेषु दृश्यते पाठः। मुद्रितगौतमधर्मसूत्रे परं 'यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः .... अष्टौ आत्मगुणाः' इत्येव पठितम्॥

करणसंस्कार इति शक्यं प्रतिज्ञातुम् । सकलबाह्योपभोगविरक्तानां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्रागपि पारिव्राज्यविधानदर्शनात् 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' (जा. ४) इति । एतेन कर्मावबोधस्य समुच्चयानुष्ठानार्थं अपेक्षितत्वात् धर्मजिज्ञासानन्तर्यसूचनार्थम् अथशब्द इत्यातिष्ठमाना अपि परास्ता वेदितव्याः ॥

ये तु **नवीनवेदान्तिनः**, कर्मफलस्याल्पत्वात्, अस्थिरत्वाच्च, ब्रह्मज्ञानफलस्य त्वनन्तत्वात्, अक्षयत्वाच्च, कर्मावबोधानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाप्रारम्भमुपपादयितुमीहन्ते, तेषां कर्मणाम् अल्पास्थिरफलत्वज्ञानार्थमेव धर्मजिज्ञासा नानुष्ठानार्था इत्यनिष्टमापद्यते । अपि च, ब्रह्मप्राप्तिसाधनं सर्वाश्रमकर्मापेक्षम्, अतोऽपेक्षितं कर्मस्वरूपज्ञानम्, केवलकर्मणाम् अल्पास्थिरफलकत्वज्ञानं च कर्ममीमांसयेति सैवापेक्षिता ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्या – इति ब्रुवाणैर्वक्तव्यम्, क नु खलु कर्ममीमांसायाम् अवगम्यते केवलकर्मणाम् अल्पास्थिरफलत्वमिति ? न हि कृत्स्नायामपि द्वादशलक्षण्यां क्वचिदपि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं निरूपितमुपलभामहे । न च शक्यसंभावनं तादृशं निरूपणं तत्र । न हि प्रेक्षावान् कश्चिदपि स्वप्रणेयमपि शास्त्रम् अस्थिरफलसाधनविषयकम् इति प्रतिजानीत, प्रागेव भगवान् जैमिनिः । श्रेयःसाधनं कर्म– इति खलु कृत्वा प्रतिज्ञा भगवतः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति । न च 'केवलं कर्मविधिस्वरूपं निरूपितं तत्र, न त्वाराध्यपरदेवता । तदाराधनत्वेन कृते हि अनन्तस्थिरफलत्वसिद्धिः' इति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः शङ्कनीया । आराध्या हि परदेवता वेदान्तवाक्य-

विचाररूपशारीरकमीमांसागम्या–इति भवदभ्युपगमः। तत् कथं पूर्वमेव 'कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा' शारीरमीमांसायाम् अधिक्रियत इति शक्यं वक्तुम्? अथ मनुषे–स्वाध्यायैकदेशेऽपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेः, तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकमीमांसायाम् अधिकरोति। तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानस्य चाक्षयफलत्वं दर्शयन्ति। अतो न दोषः–इति, एवं तर्हि वेदान्ताध्ययनादेव कृत्स्नो वेदार्थो ज्ञायते आपाततः, तत एव च शारीरकमीमांसायामधिकारोऽधीतवेदस्य इति वक्तव्यम्; न तु 'कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते' इति। तस्मात् असमीक्षिताभिधानमेवेदम्, धर्मजिज्ञासैवापेक्षिता पूर्ववृत्तत्वेनेति – इत्यलमतिविस्तृतविमर्शनेन॥

९. **जिज्ञासयोः क्रमो न विवक्षितः** – ननु मास्तु प्राचीनवृत्तिकारमतेन कर्मणां ज्ञानार्थत्वात्, ज्ञानसमुच्चितानुष्ठानार्थत्वाद्वा, आधुनिकवेदान्त्यभ्यूहितप्रकारेण कर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानहेतोर्वा ब्रह्मजिज्ञासायाः नियतपूर्ववृत्तत्वेन धर्मजिज्ञासा समपेक्ष्यत इति। श्रुतिस्मृतिविहिताश्रमनिश्रेणिकाक्रमविध्यनुरोधत एव यथोक्तं जिज्ञासयोः पौर्वापर्यं सेत्स्यति। तथा हि श्रुतिः – 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्। गृही भूत्वा वनी भवेत्। वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' (जा. ४) इति। स्मृतिश्च 'अधीत्य विधिवद् वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्॥' इति, 'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान्। अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' (मनु. ६–३६, ३७) इति च। तस्माद् 'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः'

इत्येव सुष्ठूक्तमिति भाति–इति चेत्, तत्राह – **न धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि, अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः** । अयमभिप्रायः । यत् तावदुच्यते आश्रमनिश्रेणिकाक्रमविध्यनुरोधत एव यथोक्तं जिज्ञासयोः पौर्वापर्यं सेत्स्यतीति, नैतत् सारम् । कुत एतत् ? प्रत्यक्षत्वादाश्रम-विकल्पविधानश्रुतेः । इत्थं हि भवदुदाहृतश्रुतिवाक्यशेषः 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' (जा. ४) इति । 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' (जा. ४) इति च वैराग्यस्यैव प्रव्रज्यायां नियताधि-कारहेतुत्वेन विज्ञानात्, आश्रमसमुच्चयश्रुतिः, विकल्पनिन्दास्मृतिश्च अविरक्तमलिनसत्त्वपुरुषविषया – इत्यध्यवसीयते । यस्तु विरक्तो मुमुक्षुश्च स तत एव धर्मजिज्ञासाम् अकृत्वापि वेदान्तार्थनिश्चयार्थं गुरूपसत्तिपूर्वकं ब्रह्मजिज्ञासामारभेत् इत्युपपद्यते । तस्मान्नेह क्रमो विवक्षित इत्याह – **यथा च हृदयाद्यवदानानाम् आनन्तर्य-नियमः, क्रमस्य विवक्षितत्वात् । न तथेह क्रमो विवक्षितः'** इति । अवदानानां हि बहुत्वात्, एकेनैवानुष्ठात्रा युगपत्कर्तुमशक्यत्वेन 'हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः' (तै. सं. ६–३–१०–४) इत्यथशब्देन क्रमो विवक्ष्यत इति युक्तम् ; 'अग्रे' इति क्रमवाचिनैवोपक्रमाच्च । न तु तथा वचनमस्ति 'अग्रे धर्मजिज्ञासा कर्तव्या, तदनन्तरमेव तु ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तस्मान्न जिज्ञासयो-रनयोः क्रमो विवक्षित इति शक्यं वक्तुम् आश्रमक्रमविध्यनुसार-मात्रेण ॥

इतश्च क्रमो न विवक्षितः – **शेषशेषित्वे, अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात्'** । शेषशेषित्वं नाम अङ्गाङ्गिभावः, यथा प्रयाज-

दर्शपौर्णमासयोः । तत्र हि 'समिधो यजति' इत्यादयः पञ्च प्रयाजाः दर्शपौर्णमासाङ्गतया प्रथमम् आम्नाताः इति प्रथमतः कार्याः । अनन्तरं च दर्शः पौर्णमासो वा । इह पुनर्न धर्मजिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासाङ्गतया क्वचिदप्याम्नाता । अतो ब्रह्मजिज्ञासाया शेषित्वे धर्मजिज्ञासायाः शेषत्वे वा प्रमाणाभावः । तदभावे च न क्रमविवक्षा शक्यावगमा । शेष-शेषित्वे हि प्रमिते, अनुष्ठात्रा एकेनैव सता युगपदनुष्ठानासंभवात् पाठादिक्रमत अनुष्ठेयत्वं स्यादपि ; न त्विह तदस्ति । एवम् अधिकृताधिकारेऽपि प्रमाणाभावः । एवं दर्शपूर्णमासाङ्गतया विहिते अप्प्रणयने अधिकृतस्यैव पशुकामित्वे गोदोहनप्रयोगेऽधिकारः श्रुतः 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' (?) इति । अतस्तत्रापि क्रत्वर्थम् अप्प्रणयनमाश्रितस्य पुरुषार्थस्यापि गोदोहनस्य तत्क्रमेण क्रमवत्त्वम् । इह पुनर्न तथा अधिकृताधिकारभावे प्रमाणमस्ति । न हि कर्मण्यधिकृतस्यैव ज्ञानेऽधिकारः श्रूयते । न च ज्ञानेऽधिकृतस्य वा कर्मणि, येन तद्द्वारा जिज्ञासयोः कथञ्चित् पौर्वापर्यं कल्प्येतापीति ॥

यत्तु **कैश्चिदाशङ्कितम्** – कर्मसमृद्ध्यर्थिनो यजमानस्य उद्गीथाद्युपासनानां विहितत्वात्, 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छां. २-२-१) इति च कर्माधिकृतस्यैवाभ्युदयार्थिनो गोदोहनादिवदुपासनविधानात्, शेषशेषिभावो नाप्रामाणिकः, अधिकृताधिकारश्च इति । यदपि **नूतनवेदान्तिभि**स्तदुपष्टम्भकत्वेनोच्यते उद्गीथाद्युपासनानि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीति इहैव चिन्तनीयानि । तान्यपि कर्माणि अनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पादकानीति तत्साद्गुण्यापाद-

नान्येतानि सुतरामिहैव सङ्गतानि ; तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमतेति । तदुभयमपि अनुपदमेव वक्ष्यमाणब्रह्मज्ञानस्वभावानालोचनापराधकृतमित्युपेक्ष्यम् । यथा चैतत् तथा तत्रैव फलजिज्ञास्यभेदभाष्यविवेचने स्फुटयिष्यत इतीहोपरम्यते । यच्च भाष्योक्तं न क्रम इह विवक्षित इति, तत् तथैव स्थितम्, बाधकाभावात् ॥

१०. **फलजिज्ञास्यभेदाच्च नोक्तपौर्वापर्यं जिज्ञास्ययोः**–कुतश्चात्र धर्मजिज्ञासाया न नियतपूर्ववृत्तत्वम् इति ? '**फलजिज्ञास्यभेदाच्च**'। यदि हि जिज्ञास्ययोरेकमेव फलम् अभविष्यत्, यथा अग्नेयादीनां षण्णां यागानाम् एक एव स्वर्गः फलम्, तर्हि, एकाधिकारीप्सितैकफलावच्छेदेनानुष्ठीयमानयोर्जिज्ञासयोः क्रमविवक्षेत्यभविष्यदपि । न त्वेतदस्ति । प्रत्युतात्यन्तविलक्षणस्वभावे एवाभ्युदयनिःश्रेयसफले धर्मब्रह्मज्ञानयोरिति तज्जिज्ञासयोरपि भिन्नफलत्वमेवास्ति । यदि चैकमेव जिज्ञास्यमभविष्यज्जिज्ञास्ययोः–यथा धर्म एको जिज्ञास्यो द्वादशोष्वपि लक्षणेषु चतुर्ष्वप्यध्यायेषु तत्तदंशपरिशोधनया, यथा वा अस्मिन्नेव शास्त्रे ब्रह्मैकमेव जिज्ञास्यं तत्र वेदान्तसमन्वयादितत्तदंशपरिशोधनेन – तदा क्रमविवक्षेत्यभविष्यदपि । न त्वेतदस्ति । प्रत्युतजिज्ञास्यवैलक्षण्येन तद्भेद एव स्फुटं लक्ष्यते । अतः फलभेदात्, जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यवगन्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः ॥

तत्र फलभेदमेव तावद् दर्शयति – **अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम्, तच्चानुष्ठानापेक्षम् ; निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम्**' इति । अयमभिप्रायः – अभ्युदयो हि स्वर्गादिसुखम् ।

कालान्तरे अभ्युदेतीति कृत्वा । न हि तद्धर्मज्ञानमात्रादभ्युदेति, किं तर्हि, धर्मानुष्ठानाद् भावनीयम् । ब्रह्मविज्ञानफलं तु निःश्रेयसम् आत्यन्तिकश्रेयोरूपम् जिज्ञासोः स्वरूपमेवेति विज्ञानसमसमयमेव प्राप्तमिति न स्वप्राप्त्यर्थमनुष्ठानान्तरमपेक्षत इति स्पष्टम् । अत्र 'न च' इति त्वर्थे पठितोऽयं चशब्दो धर्मज्ञानफलाद् वैलक्षण्यं ज्ञानफलस्य द्योतयितुम् । जिज्ञासायाः फलं ज्ञानम् । अतो ज्ञानमुखेनैव फलदातृत्वात् ज्ञानफलवैलक्षण्यं दर्शितं जिज्ञासाफलवैलक्षण्यमेव भवतीत्याशयेन । **केचित्तु**– ब्रह्मज्ञानम् ओङ्कारनिष्ठाव्यतिरिक्तानुष्ठानान्तरानपेक्षम्, 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' (छां. २-२३-१) इति श्रुतेः–इति भाष्यं व्याचक्षते। तदनादेयम् । 'न चानुष्ठानान्तरापेक्षम्' इति भाष्याक्षरबाह्यत्वात् । न ह्यविशेषेणानुष्ठानान्तरानपेक्षताबोधकानां भाष्याक्षराणाम् अर्थस्य संकोचने कारणमस्ति । उत्पन्नब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्रादिभेदबुद्धिविरहादनुष्ठातव्यान्तरानवशेषस्य न्यायसिद्धत्वाच्च । यथोदाहृता तु श्रुतिः प्रणवोपासनाविध्यर्थत्वात् ब्रह्मविज्ञानस्योङ्कारनिष्ठापेक्षाविधायिनीत्यन्यदेतत् –इति । अन्ये पुनः 'शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते' इति व्याख्यान्ति स्म । एतत्तु न केवलं भाष्याक्षरबाह्यम्, यावत् भाष्यविरुद्धमपि । तत्र भाष्याक्षरबाह्यत्वं तावद् यथोक्तनीत्यैव स्पष्टम् । भाष्यविरोधस्तु जिज्ञासापदविचारसमये विवरिष्यत इत्यास्तां तावत् ॥

तदेवं जिज्ञासयोः फलभेदस्तावत् साधितः । अथ जिज्ञास्यभेदं विवरिष्यन्नाह – **'भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति । पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात्'** इत्यादि । भवतीति भव्यः । भविता हि

कालान्तरे धर्मः, न तु जिज्ञासानिर्वृत्तज्ञानकाले अस्ति । साध्य इति यावत् । तत्र हेतुः – 'पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात्' इति । स हि स्वरूपज्ञानोत्पत्त्यनन्तरम् अधिकारिपुरुषप्रयत्नपूर्वकव्यापारमनु निष्पादयितव्य इति तद्व्यापारायत्त इत्यर्थः । अथ ब्रह्मजिज्ञासाविषयस्य ततो वैलक्षण्यमाह –'**इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम्, नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम्**' इति । इह ब्रह्मजिज्ञासायां पुनः कर्मभूतं ब्रह्म 'भूतम्' । भूतशब्दोऽत्र नातीतार्थवाची, किं तु त्रैकालिकनिष्ठाप्रत्ययाश्रयणेन नित्यपदार्थवक्ता । तेन कालत्रयातीतं ब्रह्म लक्ष्यते तदाह – 'नित्यत्वात्' इति । नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम्, न हि स्वयंसिद्धं पुरुषव्यापारतन्त्रं चेति जातुचित् संभवतीति भावः ॥

एवं तावत् स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेद उक्तः, साध्यमेकम् नित्यसिद्धमन्यद्-इति । अथेदानीं प्रमाणप्रवृत्तिवैलक्षण्यादपि भेदं विवक्षुराह– '**चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च**' इति । संग्रहवाक्योक्तं प्रवृत्तिभेदमेव विवरिष्यन्नाह – '**या हि चोदना धर्मस्य लक्षणम्, सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति**' इत्यादि । धर्मस्य लक्षणं प्रमाणं चोदनारूपम् । 'धर्मस्य' इति प्रदर्शनार्थम् । अधर्मस्यापि तत्रैव हेयत्वेनोपदेशनात् । सा हि चोदना विधिनिषेधरूपा स्वविषये धर्मे अधर्मे वा नियुञ्जानैव, प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा कारयन्त्येव, पुरुषं धर्ममधर्मं वा अवबोधयति । 'इदं त्वया कर्तव्यम्, अदो न कर्तव्यम्' इत्येवम् । ब्रह्मचोदना पुनः कथं स्वं विषयम् अवबोधयति ?–इति पृच्छायां तत्र धर्मचोदनातो वैलक्षण्यं स्फुटयति – '**ब्रह्मचोदना तु पुरुषम् अवबोधयत्येव केवलम्**' इति । ब्रह्मचोदना तु' इति ब्रह्मबोधकवाक्यं

तु–इत्यर्थः । न हि चुदेरत्र सञ्चोदनार्थपर्यन्तता विवक्ष्यते, किं तर्हि ज्ञापनमात्रम् । तदाह – '**पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्**' इति । यथावस्थितवस्तुविषयं हि तद् वाक्यम्, न तु धर्मवाक्यवदत्र पुरुषप्रयत्नसाध्यं किञ्चिदस्तीति भावः । ननु तर्हि अवबोध एव नियुज्यतां पुरुषः, अन्यथा निर्विषयत्वात् वाक्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ; तत्राह – '**अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते**' । अयं भावः । अवबोधनमेव वस्तुतः शब्दव्यापारस्य फलं सर्वत्रापि । कर्मचोदनायाः प्रेरणं तु क्रियाया निष्पाद्यतास्वभावकृतमिति विशेषः । तत्र पुरुषः स्वेच्छावशत एव प्रवर्तमानोऽपि शब्दजन्यावबोधानन्तरमेव प्रवर्तत इति शब्देन नियुज्यत इत्युपचर्यते–इति स्थितिः । इह पुनः शब्दादेव प्रमाणादवबोधजन्मनो नान्तरीयकत्वेन । न तत्र प्रवृत्त्यपेक्षा इति वैषम्यम् । किञ्च, न केवलं शब्दप्रमाणम्, किं तु अन्यदपि प्रमाणं स्वप्रमेयमवबोधयत् स्वजन्यावबोधे न पुरुषप्रवृत्तिमप्याकाङ्क्षते, मानजन्यत्वादेव सर्वत्रावबोधस्य – इति दृष्टान्तेन हृदयमागमयति, '**यथाक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधे तद्वत्**' इति ॥

केचित्तु मण्डनभुजावलम्बिनो व्याचक्षते – वाक्यजन्यज्ञाने तावत् पुरुषो न नियोक्तव्यः । विदितपदपदार्थस्य विवेकिनः स्वयमेव तदुत्पत्तेः । नाप्युपासनायां नियोक्तव्यः । तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्य अन्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि तदभिव्यङ्ग्यसाक्षात्कारे नियोक्तव्यः । साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वाभाव्यत्वेन नित्यत्वात् इति । वयं तु मन्यामहे तद्भाष्याक्षरबाह्यं व्याख्यानमिति ।

वाक्यजन्यज्ञानस्यैवावगतिपर्यन्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, ज्ञानाभ्यामरूपोपासनातज्जन्यसाक्षात्कारयोर्भाष्यकारानभिमतत्वाच्च । एतच्चोत्तरत्र तत्र तत्र भाष्यकारीयवचनैरेवावगमयिष्यामः । इह तु 'अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वात्' इति वाचो युक्त्या वाक्यजन्यवृत्त्यभिव्यङ्ग्यावगतिर्लक्ष्यत इत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥

अथवा न जिज्ञास्यवैलक्षण्योपपादनार्थं भाष्यम् '**चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च**' इति; किं तर्हि साक्षादेव कर्मावबोधानान्तर्यनिरासकहेतुन्यासार्थमिति व्याख्येयम् । न हि प्रमाणप्रवृत्तिभेदे प्रमेयभेदेनापि भाव्यमिति नियन्तुं शक्यते, प्रत्यक्षानुमानयोः प्रवृत्तिभेदेऽपि तत्प्रमेयस्य वह्न्यादेरैक्ये बाधकाभावात् । प्रमाणानां परस्परानपेक्षत्वे तु भवति प्रमाणप्रवृत्तिभेदो नियामकः । न हि श्रोत्रं स्वप्रमेयशब्दप्रकाशने चाक्षुषरूपज्ञानमप्यपेक्षत इति । तद्वदिहापि कर्मावबोधमनपेक्ष्यैव ब्रह्मावबोधयितुं शक्ष्यति ब्रह्मचोदना; प्रवृत्तिभेदात् स्वातन्त्र्येणैव प्रामाण्योपपत्तेः–इति भाष्यवाक्याभिप्रायः ॥

तदेवं क्रमस्याविवक्षितत्वात्, धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदात्, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च सम्यगेवोक्तम् 'धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः' इति । अत्र यद्यपि वेदस्यार्थावबोधकत्वं पूर्वतन्त्रप्रथमसूत्रे सूचितम्, वेदस्य चापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वरूपं प्रामाण्यम् औत्पत्तिकसूत्रे उक्तं च – इत्युभयमपीहाप्युपयुज्यत इत्येतत् 'अधीतवेदान्तस्य' इति विशेषणोपादानेनाङ्गीकृतमेव, तथापि नाध्ययनमात्रं पुष्कलकारणं ब्रह्मजिज्ञासाप्रवृत्ताविति सा

जिज्ञासा यत् पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते, तदेवाथशब्दार्थत्वेन वक्तव्यमिति तटस्थाभिप्रायम् उपसंहरति **'तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यत इति'** इति ॥

११. **कर्मणां परम्परया अपेक्षा विद्योत्पत्तौ** – अत्र यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यः कर्मावबोधानन्तर्यं नाथशब्दार्थ इतीयन्मात्रमध्यवसितम्, न त्विदमप्यभिप्रेतं यत् सर्वथा नोपयोग एव कर्मणां ब्रह्मविद्यायाम् इति । यथा तु सत्त्वशुद्ध्यादिद्वारेण कर्मणाम् आरादुपयोगोऽस्ति विद्योत्पत्तौ मोक्षे च, तथा तृतीयाध्याये चतुर्थे च विशदीकरिष्यत इतीहोपरम्यते ॥

५. ब्रह्मजिज्ञासापेक्षितं पूर्ववृत्तम्

उच्यते – नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च, न विपर्यये । तस्मात्, अथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ॥

१२. **साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः** – अथैवं नियमेनापेक्षिते कस्मिंश्चिदपि पूर्ववृत्ते वक्तव्ये स्वाभिमतमर्थविशेषं

सोपपत्तिकमाह – ' उच्यते–नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च ' इत्यादि 'उपदिश्यते' इत्यन्तम्। 'मुमुक्षुत्वं च' इत्यनन्तरम् 'इदमेव चतुष्टयं तद् यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते ' इति वाक्यशेषो द्रष्टव्यः। ' परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ' (मुं. १–२–१२), ' तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते ' (छां. ८–१–६), ' तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः .... ' (बृ. ४–४–२३), ' मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ' (श्वे. ६–१–८) इत्यादिश्रुतिसिद्धोऽयमर्थः ' अमानित्वमदम्भित्वम्........ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् ' (गी. १३–७....११) इत्यादिस्मृत्युपबृंहितश्च – इति भावः॥

तस्यास्य साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् उपपादयति – ' तेषु हि सत्सु ' इत्यादिना ' न विपर्यये ' इत्यन्तेन। अयमाशयः – अत्र खलु नित्यानित्यवस्तुविवेको नाम ' यत् कृतकं तदनित्यम् ' इति न्यायोपबृंहितेन ' एवमेव पुण्यजितो लोकः क्षीयते ' (छां. ८–१–६) इत्यादिश्रुतिप्रमाणेन सर्वस्यापि कर्मफलस्यानित्यत्वनिश्चयः ; ' एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ' (बृ. ४–४–२७) इत्यादिन्यायोपबृंहितश्रुतिप्रमाणेन ' अस्ति किमपि वस्तु नित्यम् अकर्मसाध्यमपि' इत्यवधारणं च। इहामुत्रार्थभोगविरागश्च ' पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्' (का. २–१–२), 'ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु

रमते बुधः' (गी. ५-२२) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो निश्चितविषयभोगदोषस्य जायमानो निर्वेदः । स च नित्यानित्यवस्तुविवेकवतोऽवश्यं भावीति तत्समनन्तरं पठितः । शमदमादयश्च शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः श्रुतिस्मृत्यवगताः । तत्र शमोऽन्तःकरणस्योपशमनम्, दमो बाह्येन्द्रियोपशमः, उपरतिः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो विक्षेपकारिभ्यो विनिवृत्तिः, तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता, समाधानम् मनस ऐकाग्र्यसंपादनम्, श्रद्धा आस्तिक्यम् । शमादीनां बहिर्विषयभोगविमुखेनैव पुरुषेण सुसंपाद्यत्वात् तदनन्तरं पाठः । मुमुक्षुत्वं च सुखदुःखप्रबन्धान्मोक्तुं तीव्रेच्छा । एषु हि विवेकादिषूत्तरोत्तरप्रयोजकेषु सत्सु ब्रह्म जिज्ञासितुं शक्यत इति । यद्यपि येनकेनचित् कुतूहलिनापि शक्यत एव जिज्ञासितुम्, तथापि तस्य प्रत्यक्प्रावण्यालाभात्, तत्कृतजिज्ञासायाः फलपर्यन्तता न स्यात् – इत्याशयेनाह **'ज्ञातुं च'** इति । यथा चैतेषां विद्यां प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वम्, तथा साधनाध्याये भाष्यकारेण विशदीकरिष्यते ; तत्रैव च साधनकलापः सर्वोऽपि विस्तरेण विचारणीय इतीहोपरम्यते । **'तेषु हि सत्सु'** इत्यन्वय उक्तः । अथ व्यतिरेकमाह **'न विपर्यये'** इति । असत्सु चैतेषु साधनेषु यथा नैव शक्यते ब्रह्म ज्ञातुम्, तथा श्रुत्यैवाभिहितम् 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्' (का. १-२-२४) इति । 'तस्मात् केवलतर्कबुद्धिगम्यं ब्रह्मज्ञानम्' इति न भ्रमितव्यम् ॥

१३. उक्तार्थे आक्षेपः, परिहारश्च – अत्रापि चोदयन्ति केचित् – नित्यानित्यविवेकादयोऽन्तःकरणधर्माः । न ते पूर्वत्र प्रकृताः,

नापि सूत्रे सन्ति तत्सूचकाः शब्दाः । अतो न सूत्रकारहृदयस्थत्वेन ते कल्प्याः – इति । अपरे त्वाहुः – नैते कृत्स्नमीमांसाश्रवणं विना पूर्वमेव जिज्ञासोः सिध्यन्ति । विचार्यन्ते च तृतीये इति नाथशब्दार्थतया प्रकल्प्या इति । त एते उभयेऽपि वावदूका यथोदाहृतभाष्यार्थविवेचनेनैव दूरीकृता भवन्ति । तथा हि – भवन्त्वेतेऽन्तःकरणधर्मा विवेकादयः ; तथापि यादृशान्तःकरणधर्मवतैव ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च शक्यते तादृशान्तःकरणधर्मसंपादनानन्तर्यमथशब्देन सूच्यत इति न नः किञ्चिदपि हीनम्, अधिकावापकरणं वा । तथा ह्युक्तं भगवता भाष्यकारेण ‘तेषु हि सत्सु’ इत्यादिना । यत्तु ‘न ते पूर्वप्रकृताः’ इति, तदकिञ्चित्करम् । न हि पूर्वप्रकृतानन्तर्यमेवाथशब्दार्थ इति कश्चिन्नियन्ता भवति । त्वदभ्यूहितं तु पूर्वप्रकृतम् अपहस्तितं भाष्यकारेणैवेति । अत एवेहाप्युपसंहरति– **‘तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुम्’** इति । श्रुत्यवगतं चैतेषां नियतपूर्ववृत्तत्वमित्यवोचाम । तस्मान्नात्र प्रथमचोदना सावकाशा । नापि द्वितीया । साहसं हीदं यद् गुरुकुले चिरकालं ब्रह्मचर्यमुषितवतां कृतवेदान्ताध्ययनानां केषाञ्चिदपि वैराग्यादिसाधनानि न सेत्स्यन्तीति वचनम् । न च यथैवैकस्य सामर्थ्यं दृष्टम्, तथैव सर्वेषां भवितुमर्हतीति नियन्तुं शक्यते । दृश्यते हि लोके पुरुषाणां शरीरवाङ्मनसां सामर्थ्यं तारतम्येनावस्थितम् । श्रूयते च मनुष्यर्षिदेवानाम् उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वर्तते तदिति । तस्मात् इहकृताज्जन्मान्तरकृताद् वा सुकृतविशेषात् साधनसंपत्तिमासादितवतां ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तिर्भवित्रीति न चित्रम् ॥

न च मीमांसाशास्त्रश्रवणायत्तैव सर्वा साधनसंपदिति शक्यं वक्तुम् । ननु विवेकादयो मीमांसाशास्त्रश्रवणमन्तरेण नैव संपत्स्यन्ते । फलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयाद् ऋते कर्मस्वरूपतत्फलतत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वाद् । एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयम् । विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः । स च तार्तीय इति । को भावः ? मीमांसाशास्त्रश्रवणानन्तरमेव सर्वेषां विवेकवैराग्यशमादिसंपत्तिर्भवित्रीति नियम्यते, आहोस्वित् पूर्वमीमांसाध्ययनात् परमेवैतेषां साधनत्वमवसीयत इति, उताहो ब्रह्ममीमांसायामेव शमदमादिसाधनविचारस्य प्रतीयमानत्वात् न तच्छ्रवणात् पूर्वं यथोक्तसाधनसंपद् भवित्रीति । तत्र नाद्यः कल्पः क्षोदक्षमः । वेदान्ताध्ययनादेव केषाञ्चित् पुरुषधौरेयाणां साधनसंपत्तिसंभवस्य प्रसाधितत्वात् । न द्वितीयः । पूर्वमीमांसायां शमादीनां साधनत्वस्याविचारितत्वात्, 'शमादीनां ब्रह्मजिज्ञासायां विनियोगः' इत्यध्यवसानात् परमेव यथोक्तसाधनसंपत्त्या भाव्यमिति नियन्तुमशक्यत्वात्, एषां वैराग्यादीनां साधनत्वश्रवणेनाध्यवसितवतामपि बहूनां वैराग्याद्यसंपत्तिदर्शनाच्च । नापि तृतीयः कल्पः । मीमांसायां हि श्रुत्युपदिष्टमेव ब्रह्मस्वरूपं तज्ज्ञानसाधनं च यथायथं न्यायतो निर्णीयते, न तु तत्र यद्यदत्र यत्र निर्णीयते तत्सर्वं तत्र तत्रैव सर्वैः श्रोतृभिरवगन्तव्यं संपादनीयं चेति निर्बन्ध्यत इति । तस्मात्, यत्किञ्चिदेतदपीत्यलं कुचोद्येन ॥

उक्तहेतुभ्यो विवेकवैराग्यादिसंपत्तिरेव नियतपूर्ववृत्तमपेक्ष्यतेऽत्रेति निःशङ्कमुपसंहरति – '**तस्मात्, अथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते**' इति ॥

६. अतःशब्दार्थः

अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्, वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानाम् अनित्यफलतां दर्शयति 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते' (छां. ८–१–६) इत्यादिः, तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २–१) इत्यादिः ; तस्मात्, यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥

१४. साधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासैवेत्यत्र हेतुः – अथ द्वितीयम् अतःशब्दं व्याख्यातुमारभते – अतः शब्दो हेत्वर्थ इति । केचित् तावत् पूर्वनिर्दिष्टस्यैवार्थस्य हेतुतामाचष्टेऽयमतःशब्द इत्याहुः । 'यतो धर्मजिज्ञासा निर्वृत्ता, अतस्तस्या उपकारकभूताया निष्पन्नत्वात् अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या' इति वाक्यार्थमवयन्तः । एवम् अर्वाचीना अपि केचित् – मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वात्, उपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च, पूर्ववृत्तात् कर्मज्ञानादनन्तरम्, तत एव हेतोः, ब्रह्म ज्ञातव्यम्' –इति व्याचक्षते । तत्र धर्मजिज्ञासाया नियतपूर्ववृत्तत्वेनानपेक्ष्यत्वं निर्णीतमिति यथावर्णितं पक्षद्वयमत्र न क्रमते । अतो धर्मजिज्ञासायाः पूर्वनिष्पन्नत्वं न हेतुर्ब्रह्मजिज्ञासायाः, किं तु, अधीतवेदस्य यथोक्त-

साधनसंपत्त्यनन्तरम् ब्रह्मजिज्ञासाया अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रमाणावगतत्वम् --इति मत्वा संग्रहवाक्यार्थं विवृणोते --**'यस्मात् वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानाम् अनित्यफलतां दर्शयति'** इत्यादिना ॥

अत्रेयमाशङ्का भाष्याद् बहिरेव द्रष्टव्या -- अस्तु नामाधीतवेदस्य साधनचतुष्टयसंपत्तौ सत्यां ब्रह्मजिज्ञासा इति । तत्र कथमिदं नियन्तुं शक्यते यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मैव जिज्ञास्यं न कर्मापीति ? न चाधीतवेदान्तस्य कर्मणि नाधिकारः संभावितः । आचार्यकुलाद् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' (छां. ८-१५-१) इत्येवञ्जातीयकश्रुतिप्रामाण्यात् अधीतसमस्तवेदस्यापि कर्माधिकारस्य संभावितत्वात् । नापि कर्मफलस्य क्षयिष्णुत्वाद् यथोक्तसाधनसंपन्नस्याक्षयफलार्थिनः तत्र प्रवृत्त्यसंभवः ; 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम् ' (?)[1] इत्यनाशङ्क्यप्रामाण्येन वदन् कर्मफलस्याप्यक्षयत्वविज्ञापनात् । न च ' विद्यया विन्दतेऽमृतम्' (के. २-४) इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविद्याया अमृतत्वहेतुत्वं निर्धारितवतो ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवृत्तिर्नान्तरीयकीति शङ्कनीयम्, " अपाम सोमममृता अभूम ' (तै.सं. ३-२-५) इत्यादिवचनेभ्यः कर्मणोऽप्यमृतत्वहेतुत्वावगमात् । न च लोके साधनसाध्यस्यानित्यत्वदृष्टेर्वेदचोदितकर्मसाध्यस्याप्यनित्यत्वनिश्चयात्, कर्मणोऽक्षयफलकत्ववचनस्य न्यायविरुद्धत्वान्न निःश्रेयसहेतुत्वमवकल्पत इति शङ्क्यम् । वेदैकगम्यस्य कर्मफलस्य प्रमाणान्तरानुग्राहिलौकिकतर्कमात्रावष्टम्भेनानतिशङ्कनीय-

1. द्रष्टव्यम् आ. श्रौ. ८-२-२.

त्वात् । सर्वसंप्रतिपन्नाप्तभावेन कर्ममीमांसाप्रणेत्रा 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै. सू. १-१-२) इति संसूत्रणाच्चैनदेवं विज्ञेयम् । न हि चोदनालक्षणको धर्मस्तेन भगवता अर्थशब्देन व्यपदिष्टोऽभविष्यद् यदि धर्मो निःश्रेयसाय नाभविष्यत् । व्याख्यातश्चायमर्थशब्दो भाष्यकारेण 'कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः ; कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनः, वज्रः, इषुः-इत्येवमादिः' (शा. भा. १-१-२) इति । तस्मात् विवेकादिसाधनसंपन्नस्यापि कर्मस्वधिकारोपपत्तेर्न युक्तमुक्तमिदं तादृशाधिकारिणा ब्रह्मैव जिज्ञासितव्यमितीति ॥

एवं प्राप्ते प्राह भाष्यकारः- **'यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनाम्'** इत्यादि । अयमभिप्रायः - विवेकादीनां श्रुतिचोदितब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकत्वं न केवलानुमानसिद्धमिति स्वीक्रियते, येन तदनैकान्तिकत्वम् उत्थाप्य जिज्ञासाप्रयोजकत्वं परित्यज्येतापि, अपि तु न्यायोपबृंहितश्रुतिबोधितत्वात्-इति हेतुकथनार्थोऽयमतःशब्दः । सत्यम् , अध्ययनमात्रवतः कर्मजिज्ञासायामपि प्रवृत्तिः स्यात् । तत्तत्कर्मफलतृष्णाकर्षितत्वात् । न तु 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते' (छां. ८-१-६) इत्यादिन्यायोपबृंहितवेदान्तोक्तमर्थमालोचयतस्तत्र तथा प्रवृत्तिर्भवेत् । कर्मफलस्य कृतकत्वम् , अकृतविज्ञानाय 'गुरुमेवाभिगच्छेत्' (मुं. १-२-१२) इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यं च परिभावयता हि तेन ब्रह्मजिज्ञासैव कर्तव्यत्वेन विज्ञायेत । न चैवम् 'अक्षय्यं ह वै', 'अमृता अभूम' - इत्यादिवेदवचनस्याप्रामाण्यं भवेत् । न्यायोपबृंहितश्रुतेः प्राबल्यात्, तदितरश्रुतेरर्थवादत्वेन चिर-

5

कालत्वमभिप्रेत्य कर्मफलस्याक्षयत्वादिवचनमिति सावकाशत्वोपपत्तेः। योऽपि कर्ममीमांसाप्रणेतुर्धर्मेऽर्थशब्दप्रयोगः, सोऽप्युक्तरीत्या सावकाशः। धर्मस्य श्रेयस्करत्वात्। यदाह भाष्यकारः 'तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः' इति। यत् पुनरुदाहरणम् 'कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय' इति, तत्तु सापेक्षनिःश्रेयसफलकत्वमुपेत्येति नेयम्, श्रेयस्करशब्दार्थविवरणप्रसङ्गेनोक्तत्वात्। अमृतत्वशब्दोऽपि हि सापेक्षः स्मर्यते 'अभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते'[1] (वि. पु. २-८-९७) इति। तदेतत् सर्वम् अभिसंधायाह भाष्यकारः, 'वेद एवाग्निहोत्रादीनां **'श्रेयःसाधनानाम्'** अनित्यफलतां दर्शयती'ति। अपि च य एव वेदः कर्मणाम् अनित्यफलत्वं दर्शयति, स एव ब्रह्मविज्ञानस्य नित्यनिरतिशयफलत्वं दर्शयतीत्याह – "**ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'** इत्यादिः" (तै. २-१) इति। आदिशब्देन 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' (का. १-३-१५), 'स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित् कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति' (मुं. ३-२-९) इत्यादिवचनजातं ग्राह्यम्। न चास्य निरतिशयपरमपुरुषार्थस्य कर्मफलवत् क्षयिष्णुत्वे युक्तिरस्ति वचनं वेति वैषम्यमिति भावः

१५. **उक्तार्थे मतान्तरं तद्दूषणं च** – ये त्वत्र ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते – 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते' (छां. ८-१-६) इति केवलस्य कर्मणः क्षयित्वमुच्यते, न ज्ञानसहकारिणः। तथा हि श्रुत्यन्तरम् 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते

1. मुद्रितकोशे तु 'अमृतत्वं विभाव्यते' इति पाठः॥

न ह्यस्य कर्म क्षीयते ' (बृ. १–४–१५) इति । तत्र हि स्वतः क्षणिकस्यापि कर्मणो ज्ञानरसविद्धस्य अक्षयफलत्वमुच्यत इति । ते इत्थं प्रत्याख्येयाः – ज्ञानसहितस्यापि कर्मणो नित्यारम्भकत्वमनुपपन्नमेव । साधनेनारभ्यते नित्यं चेति हि विप्रतिषिद्धम् । न च वचनबलान्नित्यमप्यारभ्यं भवेदिति शङ्क्यम्; यतो ज्ञापकं वचनम्, न कारकम्, इति स्थितिः । या तूदाहृता श्रुतिः, सा न्यायोपबृंहितं श्रुत्यन्तरं न बाधितुमुत्सहत इति तस्या अर्थान्तरमेव कल्प्यम् । अन्यथा प्रामाण्यानुपपत्तेः । किं तदर्थान्तरमिति ? उच्यते । ' न ह्यस्य कर्म क्षीयते ' इति ज्ञानिस्तुतिः । यथा अविदुषां कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततम्, न तथा तदस्य विद्यते; कर्माभावादेवेति । विदुषो ह्यात्मैव लोकः, पुत्रकर्मापरविद्यासाध्येभ्यो लोकेभ्यो विलक्षण इति श्रुत्यर्थः । एवं हि ' किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः ' (बृ. ४–४–२२) इत्यादिश्रुत्या अस्या एकवाक्यता भवेदिति । एतेन प्राचीनसमुच्चयवादिनां कल्पनाप्यपहस्तिता भवति – ' कर्मसमवायिनं व्याकृतं परिच्छिन्नं लोकं हैरण्यगर्भाख्यम् उपासीनस्य किल कर्म क्षीयते । तमेव तु कर्मसमवायिनं लोकं कारणरूपम् अव्याकृतावस्थं अपरिच्छिन्नमापाद्य यस्तूपास्ते तस्य कर्म न क्षीयते ' इति । तत्रापि ' आत्मानमेव लोकम् ' इति श्रुत्यक्षरबाह्यत्वेन प्रत्याख्यातत्वाद् भाष्ये, यथोक्तन्यायबाह्यत्वाच्च कल्पनाया इत्यलमतिविस्तरेण ॥

यत्पुनर्नवीनतरवेदान्तिनां व्याख्यानम् ' यस्मात् तस्य ब्रह्मणो नारायणस्य प्रसादात् परमानुग्रहादेव मुच्यते संसारात्, न तु कर्मादिना, तस्मात्, ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ' इति । तत्तु श्रुत्यक्षराननुगुणम्,

शास्त्रबाह्यम्, न्यायविरुद्धं चेत्युपेक्ष्यम् । श्रुतिर्हि 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २ २) इति ब्रह्मविद्यां साक्षात् परमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनमाचष्टे । न तु प्रसादद्वारेण । तदाह भाष्यकारः ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिः – इति । आदिशब्दग्रहणेन 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (तै. आ. ३ १२ ३८) इत्यादिश्रुतयोऽपीहार्थे उपसंहार्याः । ता हि ब्रह्मविद्यामात्रात् परमपुरुषार्थं दर्शयन्ति, तदन्यं पन्थानं च प्रत्यक्षमपह्नुवते । ननु 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' (मुं. ३–२–३) इति प्रत्यक्षमेव श्रुतिरपि प्रसादं साधनत्वेन संगृह्णाति । अतस्तदनुरोधेनान्यत्रापि प्रसादोऽनुसंधेयो भवति । वरणं हि प्रसादमुच्यते श्रुताविति । नैतदस्ति । वरणशब्दस्य प्रसादार्थकत्वे मानाभावात् । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति हि 'तेन' इत्यनेन 'एषः' इति वा 'वृणुते' इतिक्रियापदार्थान्तर्गतं वरणं वा शक्यं परामृष्टुम्, नान्यत् । ननु 'यमेव' इति यच्छब्दोपपत्तेः भगवानप्यस्ति, तस्य मोचकत्वात् तत्प्रसादेन लभ्यः – इत्यप्युपपद्यत एव । न । 'यमेवैष वृणुते, तेन भगवता लभ्यः' इत्यन्वये कृते भगवत एव लब्धृत्वापत्त्या अनिष्टप्रसङ्गात् । एष साधको यमेव वृणुते, तेनैवात्मना लभ्यः–इत्यन्वये तु यद्यपि वैयधिकरण्यं भवेत्, तथाप्यात्मकामेनैवात्मा लभ्यः, तदात्मत्वात् – इति वाक्यार्थो भवेत् । अर्थात् निरन्तरमात्मप्रार्थनैवात्मलाभसाधनमित्युक्तं भविष्यति । अथवा वरणमेव परामृश्यते साक्षात् तेन शब्देन । अस्मिंस्तु पक्षे, यमेव निरन्तरं एष साधको लब्धुमिच्छति, तेन वरणेनैव लभ्यो नान्येन साधनेन । नित्यलब्धात्मस्वरूपत्वात् – इत्यर्थः सेत्स्यति । तथा च प्रकरणमनु-

गृहीतं भवेत् । साधननिर्णयार्थं हीदं प्रकरणमिति । तस्मात्, श्रुत्यक्षराननुगुणमिदं परेषां व्याख्यानम् । एवं शास्त्रबाह्यमपीदमित्युपेक्ष्यम् । न हि कृत्स्नेऽपि वेदान्तमीमांसाशास्त्रे क्वचिदपि सूत्रे ईश्वरप्रसादबोधकं पदमस्ति । न चेह किञ्चित् तज्ज्ञापकम् उपलभामहे । तथा न्यायबाह्यं खल्वपीदं व्याख्यानमित्युपेक्ष्यम् । न हि बाह्यनिमित्तलभ्यं किञ्चिदपि नित्यं भवेत् । 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' इति प्रसिद्धेः । यस्तु दुराग्रहव्याप्तैः, अन्यथानुपपत्त्या प्रसादोऽत्राङ्गीकरणीय इति, तं जिज्ञासापदार्थविवेचने भिषजिष्याम इत्यलमतिविस्तरेण ॥

तदेवं न्यायोपबृंहितवेदप्रामाण्याद् यस्मात् कर्मणामनित्यफलकत्वम्, ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थहेतुत्वं वेद एव दर्शयति, तस्माद् **यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या** इत्येवातःशब्दार्थ इति निरातङ्कम् ॥

७. ब्रह्मपदव्याख्यानम्

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणम् 'जन्माद्यस्य यतः' (वे. सू. १-१-२) इति । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरम् आशङ्कितव्यम् । 'ब्रह्मणः' इति कर्मणि षष्ठी न शेषे ; जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते ;

संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वम् उत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वात् – इति चेत् । न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानाम् अर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानम् । तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा 'राजासौ गच्छति' इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति, तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै॰ ३–१) इत्याद्याः श्रुतयः, 'तद्विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्म' इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्मात्, ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ॥

१६. **'ब्रह्मजिज्ञासा' इति षष्ठीसमासो ग्राह्यः** – अथ क्रमप्राप्तं ब्रह्मजिज्ञासापदं व्याकरिष्यन् स्वाभीष्टविग्रहवाक्यकथनेन ब्रह्मणोऽर्थतः प्राधान्येऽपि जिज्ञासायाः शब्दतः प्राधान्यं दर्शयति – **'ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा'** इति । किं पुनस्तद् ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा कर्तव्यत्वेनोपदिश्यत इति । अयं हि ब्रह्मशब्दोऽनेकार्थः । तद्यथा – अस्ति तावदयं ब्राह्मणजातौ वर्तत इति । 'यस्य ब्रह्म च

अन्नं च ब्रभे भवत ओदनः' (का. १-२-३४) इत्यत्र यथा। अस्ति जीवे वर्तते, तद्यथा 'एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीत्यागच्छतीति' (बृ. ४-३-३७) इत्यत्र एवंविदं कर्म-फलस्य वेदितारं इदं ब्रह्म कर्तृ भोक्तृ चायातीति प्रतीक्षन्त इत्यर्थः। अस्ति वेदे वर्तते। तद्यथा 'कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि' (गी. ३-१५), वेदप्रकाशितं कर्मेति गम्यते। अस्ति मायाख्यप्रकृतिवाची। तद्यथा 'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' (गी. १४-३) इति। अस्ति कमलासनवाच्यपि। तद्यथा 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' (श्वे. ६-१८) 'ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थम्' (गी. ११-१५) इति च। अस्त्यपि परमात्मवाची। तद्यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१) इत्यादिस्थलेषु। तत् कतमोऽत्र विवक्षितोऽर्थ इति? तत्राह – "ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणम्, 'जन्माद्यस्य यतः' इति। अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम्" इति। अयमभिप्रायः – 'सन्दिग्धस्य वाक्यशेषान्निर्णयः क्रियते। अत्र च द्वितीयसूत्र एव 'जन्माद्यस्य यतः' इति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेति वक्ष्यते; न च जात्यादिषु जगत्कारणत्वमस्तीति तच्छङ्कैवात्र नोन्मिष-तीति। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २-१) इत्यादिवाक्येषूपात्तं ब्रह्मैवात्र जिज्ञास्यतया उपदिश्यत इति॥

१७. ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठी विवक्षिता – भवत्वयं षष्ठीसमासः, भवतु च जगत्कारणब्रह्मण एवेयं जिज्ञासेति। तथापि किं ब्रह्मस्वरूपमात्रं जिज्ञास्यमत्र, आहोस्वित् तत्संबद्धं सर्वमपि?–इति

संप्रधार्यमेतत् । तत्र न तावत् स्वरूपमात्रमिति युक्तम् । तत्प्रमाण-तज्ज्ञानसाधनादीनामजिज्ञास्यत्वप्रसङ्गात् । जिज्ञास्यन्ते तु तान्यपीति ब्रह्मण इति संबन्धमात्रे शेषलक्षणा षष्ठीयमित्येव युक्तम्-इति केचिन्मन्यते स्म । तद्वारणार्थमाह-' **ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, न शेषे** ' इति । यद्यपि ' प्रतिपदविधाना च ' (वा. १३४९) इति समास-निषेधोऽस्ति, तथापि 'कृद्योगा च' (वा.१३४६) इति पुरस्तादपवादात्, ' कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा. २-३-६५) इति कृद्योगलक्षणषष्ठ्या एव सत्त्वात् समासो निर्बाधः । यद्यपि च 'कर्मणि च' (पा. २-२-१४) इति कर्मणिषष्ठ्याः समासो निषिद्धः, तथापि उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२-३-६६) इति सूत्रेण कर्तृकर्मणोरुभयोरपि प्राप्तौ या कर्मण्येवेति नियमिता तस्या एवासौ निषेध इति वैयाकरणाः । प्रकृते तु नोभयोः प्राप्तिः, केवलस्यैव कर्मण उपात्तत्वात् इति नोक्तसमासनिषेधावकाशः । ननु कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थः स्वस्वामिभावादिः शेषः ; तत्रैवैषा षष्ठी भविष्यतीत्युपपादितम् । तन्न । कुतः ? **जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः** । 'जिज्ञासा' इत्युक्ते ' कस्य ? '-इति नियमेन कर्मापेक्षा भवति । न तामपूरयित्वा शेषपरिग्रहो युक्त इत्यभिप्रायः । न चोक्ताकाङ्क्षापूरणसमर्थं ब्रह्म-व्यतिरेकेणास्ति प्रकृतमित्याह ' **जिज्ञास्यान्तरानिर्देशात्** ' इति । शेषषष्ठीवादी शङ्कते-'**ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि**' इत्यादिना । सामान्य-प्रयोगेऽपि विशेषाकाङ्क्षायां सकर्मकक्रियासांनिध्यात् कर्माप्यायाति । न हि संबन्धसामान्यस्य विशेषेण विरोधोऽस्ति, येन शेषषष्ठीपरिग्रहेण विशेषो व्यावर्त्येत । तस्मात्, जिज्ञासापेक्षितकर्मणोऽप्युक्तनीत्या अव-रोधसंभवे किमिति विशेषविषयैव कर्मणिषष्ठी परिग्राह्या ? - इति

शङ्कितुराशयः। सिद्धान्ती तु तं प्रत्याह – '**एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्**' इति । जिज्ञासा हि प्रथममेव कर्मसमपेक्षा, तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे साक्षाल्लभ्यते। तां विहाय शेषषष्ठीं स्वीकृत्य तदर्थत्वेन संबन्धसामान्यं पूर्वं कल्पयित्वा, तद्द्वारेण तदविरुद्धत्वेन कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थ एव प्रयासः स्यात्। न ह्येतेन प्रयासेनाश्रितेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, येन सोऽपि सोढव्यः स्यादित्यभिप्रायः। इदानीं शेषषष्ठीवादी स्वपक्षे लाभान्तरमस्तीति स्वहृदयस्थमाशयम् उद्घाटयति '**न व्यर्थ**' इत्यादिना। विवृतमेतदवतरणिकायामेव। नैतल्लाभान्तरम्। कर्मणिषष्ठीपरिग्रहेणैवैतस्यापि लाभादित्याह सिद्धान्ती '**न। प्रधान-परिग्रहे तदपेक्षितानाम् अर्थाक्षिप्तत्वात्**' इति। एतदेव विवृणोति– '**ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्**' इत्यादिना। ननु जिज्ञासया नाप्तुमिष्टतमं ब्रह्म। न हि विचारेण साक्षाद् ब्रह्मैवाप्यते; किं तु ज्ञानमिति । नैष दोषः; जिज्ञासापदस्य 'ज्ञातुमिच्छा' इत्यव-यवार्थस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात्। तत्र हि, इच्छा ज्ञानविषया, ज्ञानं तु ब्रह्मविषयकम् – इति ब्रह्मणो ज्ञानेनेप्सिततमत्वं सेत्स्यत्येव। तदेव च जिज्ञासाकर्मत्वं नाम ब्रह्मणः। तथा च 'ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्' इत्युक्ते, **यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षिप्ता-न्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि**। तत्र निदर्शनम् '**यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते**' इत्यादि। तत्र हि यावता परिवारेण विना राज्ञो गमनं न संपद्यते, तावतो गमनम् अर्थाक्षिप्तमेवेति न पृथग् वक्तव्यं भवति। एवं च कर्मभूतब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञानेनैवार्थादाक्षिप्तानां

जिज्ञास्यान्तराणां प्रतिज्ञानार्थं पृथङ् न यत्नः करणीयः। तत्करणे हि गौरवदोषः प्रसज्येत। आहुः खलु सूत्रविदः 'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च। सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥' (१) इति॥

इतश्च कर्मणि षष्ठ्येवात्र परिग्राह्या 'श्रुत्यनुगमाच्च'। एतस्य व्याख्यानम् "'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्याः श्रुतयः 'तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्म' (तै. ३–१) इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति" इत्यादि। भृगुणा हि 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति पृष्टो वरुणः पिता, तज्जिज्ञापयिषुः 'यतो वा' इत्यादिना ब्रह्मलक्षणमभिधाय 'यदेवंलक्षणम्, तद् ब्रह्म, तद् विजिज्ञासस्व' इति जिज्ञासाकर्मत्वेनैव ब्रह्म निर्दिदेश–इति हि श्रुतिः। तच्च श्रुतिवचनं कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति। शेषषष्ठीवादिनस्तु मूलमूलिनोर्भिन्नैव गतिरिति स्यात् – इति भावः। 'इत्याद्याः श्रुतयः' इति 'स विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८–७–१) इत्याद्याः संगृहीता द्रष्टव्याः। षष्ठ्यर्थविचारमुपसंहरति "तस्मात्, 'ब्रह्मण' इति कर्मणिषष्ठी' इति॥

८. केयं जिज्ञासा नाम ?

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म। फलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः;

निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । तस्मात्, ब्रह्म वि[1](१)जिज्ञासितव्यम् ॥

१८. जिज्ञासापदार्थविवरणम् – अथेदानीं जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह **'ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा'** इति । जिज्ञासाशब्दो यद्यपि विचारवाचकत्वेनैव प्रसिद्धः, तथापि न परित्यक्तावयवार्थः सः । यद्धि संदिग्धं सप्रयोजनं च, तज्ज्ञातुं निश्चित्यावगन्तुं चेच्छन्ति, प्रयतन्ते च विचारयितुम्–इति प्रसिद्धमेतत् । तस्मात् 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या' इत्युक्ते न केवला इच्छा कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, किं तर्हि, 'ब्रह्मज्ञानं यथा सिध्येत् तथा समुत्पन्नेच्छाप्रेरितः प्रयतेत'-इत्यर्थो विवक्षित इत्यवसीयते । वृद्धानां प्रयोगोऽपि विचारसाध्यज्ञानेच्छाविषयत्वेनैव जिज्ञासाशब्दस्य । अत इहापि तथैव प्रतिपत्तव्य इत्यभिप्रायः ॥

नन्वस्तु जिज्ञासा नाम विचारपूर्वकं ज्ञातुमिच्छा इति । तत्र कीदृशमत्र ब्रह्मज्ञानम् इच्छाविषयत्वेन विवक्षितम् ? – इत्याकाङ्क्षायामाह **'अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म'** इति । तदेतत् कथमवसीयते ? तत्रोत्तरम् **'फलविषयत्वादिच्छायाः'** । अयमभिप्रायः । यद्यपि फलप्रेप्सुस्तत्साधनमपीच्छत्येव लोकः, तथापि तु न तदिच्छुः केवलं साधनमित्येव तत् पर्येषते, किं तर्हि, प्रेप्सितफलसाधनमिति । यत्र प्रेप्सितं सिद्धमेव तत्र स्वायत्तमपि साधनं न व्यापारयतीति

1. मुद्रितकोशेषु सर्वत्र 'विजिज्ञासितव्यम्' इत्येव दृश्यते । श्रुतावपि 'विजिज्ञासस्व' इत्युपलभ्यते । भाष्ये तु पूर्वापरवाक्येषु 'जिज्ञासा' इत्युपसर्गरहित एव; सूत्रानुगमदृष्ट्या 'जिज्ञासा' इत्येव समीचीनः पाठ इति भाति ॥

सुविदितमेतत् । तत्रापि साधनव्यापाराय यतमानं परिहसन्ति विवेकिनः । तथा चाभाणकः 'सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटति दुर्मतिः' इति । अत्रेदं संप्रधार्यम्–किं साधनविषयेयमिच्छा, किं वा फलविषयेति । यतोऽयं ज्ञानशब्दः साधनवचनः खल्वपि भवति, ज्ञायतेऽनेनेति कृत्वा ; फलवचनः खल्वपि, ज्ञप्तिर्ज्ञानम् इति कृत्वा । तत्रेच्छायाः प्राधान्येन फलविषयत्वात्, अत्रेप्सिततमं ज्ञानं फललक्षणमेवावगति-शब्दवाच्यं भवितुमर्हति, तदर्थं तु साधनरूपं ज्ञानमिति निश्चीयत इति । तदेतत् प्रसिद्धिवाचकेन हिशब्देन स्मारयति '**ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म**' इति । ननु ब्रह्मावगतिरेव फलमिति कथमेतदवगम्यते ? अवगतिसाध्यमपि यत्किञ्चिदन्यत् किं न भवेत् ? तत्राह – **ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थ-निबर्हणात्** । यद्यपि धर्मार्थकामा अपि पुरुषार्था एव, तथापि न ते स्वप्रधानतया पुरुषार्था भवन्ति । ब्रह्मावगतिरेव हि परः पुरुषार्थः ; 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २–१) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तादर्थ्येन तु धर्माद्या अपि तथात्वेनोपचर्यन्ते इति भावः । यद्यपि कामः इष्टार्थोप-भोगलक्षणः स्वेन रूपेण न तादर्थ्यं भजत इव, उपभोगानन्तरं पुनरपि कामार्थमेव प्रवृत्तिजनकत्वदर्शनात्, तथापि तस्यावाप्तस्यापि पुनः पुनः क्षयिष्णुत्वदर्शनात् पूर्वानुष्ठितसुकृतवशेन, शास्त्रोपलब्धकामनिन्दा-वचनार्थमालोचयतो निर्वेदप्रापकत्वद्वारा नित्यसुखलक्षणपरमपुरुषार्था-न्वेषणेच्छाजनकत्वमपि संभवतीति परम्परया तादर्थ्यं संभवतीति बोध्यम् । अस्त्वेवम् ; ब्रह्मावगतिस्तु परमपुरुषार्थ इति कथ-मेतत् ? तत्रोत्तरम् 'निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्' इति । अविद्या हि मूलतः संसारबीजम्, तत्पुरःसराश्च सर्वे लौकिका

वैदिकाश्च व्यवहाराः । तद् यावत् संसारमूलबीजभूताया अविद्याया निःशेषतो निबर्हणं न भवति, तावत् धर्मादयः शास्त्रावगता अपि सापेक्षं पुरुषार्था भवन्ति गौण्या वृत्त्या । ब्रह्म तु ' अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ' इत्यादिश्रुतिविज्ञापितरीत्या धर्माधर्मादिव्यवहारातीतत्वात् तदवगतिर्निःशेषमविद्यां सर्वव्यवहारानर्थबीजभूतां निबर्हयतीति ब्रह्मावगतिरेव मुख्यवृत्त्या पुरुषार्थो भवितुमर्हतीत्यभिप्रायः । उक्तं ह्येतद्-ध्यासभाष्योपसंहारे ' अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त ' इति । आत्मैकत्वविद्या चात्रावगतिशब्द-वाच्या । अतो युक्तमुक्तम् 'अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म ' इति ॥

१९. **प्रत्यक्षतापन्नं ध्यानमेव ज्ञानमिति नूलवेदान्तिमतम् तद्दूषणं च** – अत्र केचिदभिनववेदान्तिनः प्रक्रियां रचयन्ति– सत्यम्, अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः, सा च ब्रह्मज्ञानादेव भवतीति च । अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानम् किंरूपम् ? – इति तु विवेचनीयम् । न तावद् वाक्यजन्यं ज्ञानम्, तस्य वाक्यश्रवणादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च । अतो वाक्यार्थज्ञाना-दन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् । तथा च श्रुतयः ' विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ' (बृ.), 'अनुविद्य विजानाति' (छां.), ' ओमित्येवात्मानं ध्यायथ ' (मुं.), ' निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ' (का.), ' आत्मानमेव लोकमुपासीत ' (बृ.), ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ' (बृ.), 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ' (छां.) इत्येवमाद्याः । तत्र 'द्रष्टव्यः' इत्यनेन

निदिध्यासनस्य दर्शनसमानाकारता विधीयते। भवति च स्मृतेर्भावना-प्रकर्षाद् दर्शनरूपता। दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः। एवं प्रत्यक्षता-पन्नाम् अपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' (मुं.) इति। अनेन हि केवलश्रवण-मनननिदिध्यासनानाम् आत्मप्राप्त्यनुपायत्वमुक्त्वा 'यमेवैष आत्मा वृणुते तेनैव लभ्यः' इत्युक्तम्। तत्र प्रवचनं मननम्, मेधा च निदिध्यासनम्। यमेवैष वृणुते तेन वरणीयेन लभ्यः; साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणा-त्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य, स एव परेणात्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते पर आत्मा – इत्युक्तं भवति। एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते, उपासनापर्यायत्वाद् भक्ति-शब्दस्य – इति॥

तदेतत् सर्वं निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानां वाक्यानाम् उपासनाविधि-प्रधानेभ्योऽर्थतोविशेषविवेचनेऽसमर्थानाम् उपासनालभ्यसाक्षात्कार-मात्रादेवाविद्यानिवृत्तिर्मुक्तिश्चेति स्वाभिलषिताभिनिवेशेन प्रकरणवाक्या-न्वयाद्यविमृश्य सङ्कलीकरणेन वेदान्तार्थनिरूपणप्रकार इत्युपेक्ष्यम्। न हि 'अस्थूलमनणु' (बृ. ३–८–८), 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का. १–३–१५), 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणि-पादम्' (मुं. १–१–६) इत्यादिवाक्येषूपासनाविधिः श्रूयते। प्रत्यस्त-मितसर्वप्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वमात्रप्रधानानि हि तानि वाक्यानि। न च 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति' (छां. ३–१४–४) इत्यादिषु साक्षात्करण-वाक्येषु 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' (का. २–३–१४), 'स यो ह वै

तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' (मुं. ३–२–९) इत्यादिष्विव अविद्या-निवृत्तिद्वारेण सद्यो मुक्तिप्राप्तिः प्रसक्ता । ' एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि ' (छां. ३–१४–४) इति देहपाता-नन्तरं कालान्तरे एव ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् । तस्मात्, उपासनाविधि-प्रधानेभ्यो विलक्षणान्येव निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि वाक्यानीति, नोपासनामात्रेणाविद्यानिवृत्तिः शक्यशङ्का ॥

यदप्युच्यते ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' इति निदिध्यासनस्य दर्शनसमानाकारता विधीयत इति । तदप्युत्प्रेक्षामात्रम् । न हि तत्र निदिध्यासनशब्द उपासनापर्यायं ध्यानं वक्ति, किं तु श्रुतेऽर्थे प्रणिधान-पूर्वकं वाक्यार्थनिर्णये यत्नविशेषम् इति ' एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्व ' (बृ. १–४–४) इति वाक्यगत-निदिध्यासनशब्दार्थपर्यालोचनाद् गम्यते । न च मैत्रेय्यै भावना-रूपोपासना समुपदिष्टा श्रूयते तस्याः प्रत्यक्षतापत्तिर्वा ; तत्त्वज्ञानोप-देशेनैव हि कृत्स्नं प्रकरणमुपक्षीणमिति । एवं सर्वत्रापि ब्रह्मविद्योपदेश-प्रकरणेषु त्वदभीष्टोपासनाप्रत्यक्षतापत्तिम् अपरामृश्यैव वाक्यजन्यज्ञान-मात्रेणाविद्यानिवृत्त्या श्रोतुः कृतकृत्यता श्राव्यते परिसमाप्तिवाक्येषु । ' नातः परमस्ति ', ' ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति' (प्र. ६–७–८), 'तद्धास्य विजज्ञौ विजज्ञाविति' (छां. ६–१६–३) इत्यादिषु । न च ध्रुवानुस्मृतेर्ध्यानसाध्यता तत्प्रत्यक्षतापत्तिर्वा क्वचिदपि श्रुता ' आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ' (छां. ७–२६–२) इति तु न स्मृतिसंततेरपवर्गहेतुत्व-ज्ञापनाय ; सत्त्वशुद्धौ सत्यां यथोपदिष्टभूमविद्याया अविस्मरणरूपा

श्रुत्वा स्मृतिर्भवति इतीयन्मात्रश्रवणात्। 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः' (छां. ७–२६–२) इति सत्त्वशुद्धियुक्तायाधिकारिणे अविद्यालक्षणात् तमसः पारं परमार्थतत्त्वं दर्शितवान् भगवानिति वचनात्, उपदेशात् परं नारदः प्रत्यक्षतापन्नोपासनया अविद्यामतरत् – इत्यनुक्तेश्चेदमवगम्यते यत् सर्वमुपासनादिसाधनजातं पूर्वरूपमेव भूमप्रतिपत्तेरिति। युक्त्यनुभवविरुद्धा चेयं प्रक्रिया। न हि भावनारूपोपासनामात्रादन्तरेणैव वस्तुस्वरूपज्ञानं तदविद्यानिवृत्तिः संभाव्यते। न हि सर्पाभासं प्रतियन्तो रज्जुमविज्ञायैव 'रज्जुरियम्' इति सुदीर्घकालमपि निरन्तरं भावयन्तो रज्ज्वविद्यां निवर्तयितुं पारयेयुरिति संभावनास्ति। यत्तूच्यते भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षाद् दर्शनरूपता –इति, तद् यथाप्रदर्शितयुक्तिविरोधात् विधुरकृतकामिनीसाक्षात्कारवदभूताभिनिवेशमात्रमित्यनुदाहरणम्। यच्चोच्यते वाक्यजन्यज्ञानमात्रेणाविद्यानिवृत्तिर्नोपलभ्यत इति, तद् रभसात्। उपलभ्यते ह्यविद्यानिवृत्तिर्दशमवाक्यजन्यज्ञानादिति। 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' (बृ. ३–४–१) इति श्रुतिबोधितब्रह्मात्मनः सर्वान्तरस्य अविद्याध्यारोपितनिराकरणेन' वाक्यस्मारितमात्रस्य प्रकाशे साधनान्तरापेक्षाभावाच्च प्रत्यग्दृषाम्। न चैवं मननादिवैयर्थ्यम्, तस्यापि ज्ञानप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेण यथोक्तज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्। तदेवमसदेवैतद् गीयते ध्यानं वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव वेदान्तवाक्यैर्विधीयते अविद्यानिवृत्तय इति। तस्मात्, ब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानेभ्यो विविच्यैवोपासनाविधि-प्रधानानि वाक्यानि व्याख्यातव्यानि। ब्रह्मात्मज्ञानं च यथोक्तमेवावगतिलक्षणम् अविद्याद्यनर्थनिबर्हणसमर्थमिति सर्वं शुद्धम्॥

२०. ब्रह्मावगतिविषये एकदेशिमतम् , तद्दूषणं च –

इदमत्र विचिन्त्यम् – किंसतत्त्वमिदम् अवगतिशब्दवाच्यम् , किञ्चादौ ज्ञानशब्दवाच्यं प्रमाणत्वेन विवक्षितमिति ? तत्र केचित् तावदाहुः – अवगतिरिति साक्षादनुभव उच्यते, ज्ञानं तु परोक्षेऽनुभवानारूढेऽपि संभवति । संनिहितेऽप्यसंभावितविषये अनवसितरूपम् – इति । व्याचक्षते च तदभिप्रायमन्ये – शब्दात् परोक्षतया ज्ञाते अपरोक्षज्ञानमिष्यत इति प्रथमः कल्पः ; यदापि शब्दादपरोक्षज्ञानमुत्पद्यते, तदाप्यापरोक्ष्यनिश्चयार्थं प्रयत्न इति द्वितीयः कल्पः– इति । इत्थं किल तेषां प्रक्रिया-लोके तावत् विषयस्यापरोक्षता संविदभेदात् वा विषयस्याव्यवधानतया स्वसंविज्जनकत्वाद् वा प्रमाणकारणेन्द्रियसंप्रयुक्तत्वाद् वा भवति । उक्तकारणत्रयहीने अनुमेयादौ परोक्षतादर्शनात् । तत्र ब्रह्मण एव सर्वसंविदुपादानत्वात् , ब्रह्माकारशब्दप्रमाणजन्यसंवेदनेऽपि तदभिन्नतया वा तज्जनकतया वा ब्रह्मापि प्रथममेवापरोक्षतया अवभासते । तच चित्तस्यातिसूक्ष्मे अनेकाग्रतादोषात्, विपर्ययसंस्कारदोषाच्च प्रतिबद्धं भ्रान्त्या परोक्षवदवभासते । तत्रापरोक्षज्ञानमुद्दिश्य यज्ञादीनां शमादीनां निदिध्यासनादीनां च विधानसामर्थ्यात् , यज्ञादिनिर्वर्हितकल्मषप्रतिबन्धम् , शमादिनिरुद्धविपरीतप्रवृत्तिदोषम् , मननसंदर्शितप्रमेयादिसंभावनागुणप्रदीपोज्ज्वलितम् , अतिसूक्ष्मतरब्रह्मात्मविषयनिदिध्यासनप्रचयपरिनिर्मिततदेकाग्रवृत्तिगुणं चेन्द्रियं पारोक्ष्यविभ्रमनिमित्तप्रतिबन्धनिरासेन शब्दादेवापरोक्षनिश्चयनिमित्तं भवतीति गम्यते । लोके चातिसूक्ष्मवस्तुनिर्धारणे चित्तैकाग्र्यविशेषापेक्षाया दर्शनात् । तर्कशब्देन चात्रैतादृशं सर्वप्रतिबन्धनिरासि चित्तदर्पणमुच्यते । यौक्तिका-

संभावनाविपरीतभावनानिरासितर्काणां प्रथमज्ञानेऽन्तर्भूतत्वात् । एवं च 'तं त्वौपनिषदम्' (बृ.) इति तद्धितप्रत्ययेन ब्रह्मावगतिहेतुत्वं शब्दस्य दर्शितम् उपपन्नं भवति । अपरोक्षावगतेरेव सम्यगवगतित्वादिति ॥

अन्यच्च मतं तैरेवादर्शितम् – न प्रथमोत्पन्नं शाब्दज्ञानमेव प्रतिबन्धविगमापेक्षया अपरोक्षावभासं भवति, किं तु शब्द एव प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानम् उत्पाद्य पुनर्घर्षितचित्तदर्पणसहकारिकारणापेक्षया द्वितीयम् अपरोक्षज्ञानम् उत्पादयति । शब्दादीनां तद्धितप्रत्ययादिना अपरोक्षज्ञाने विनियोगसामर्थ्यात् – इति ॥

तत्रेदं वक्तव्यम् – कथमात्मान एव सतो ब्रह्मण आपरोक्ष्यज्ञाने सत्यपि, तत्रासंभावनादिप्रतिबन्धः, तदपनयनार्थं यत्नान्तरापेक्षा वा ?–इति । यत् तु निदर्शनं दूरदेशवर्तिन्यार्द्रमरीचफलादौ तथाविधवस्तुदर्शनसंस्कारशून्यतया विपरीतसंस्कारतया च प्रत्यक्षदृष्टेऽपि न निश्चिनोति, असंभावितविशेषांशापरोक्षनिश्चयो नोत्पद्यत इति । तद् तु, अनात्मविषयत्वात् देशादिव्यवधानाच्च तत्र तथा भवतु नाम । इह पुनर्नित्याव्यवहिते स्वात्मन्येव शब्देन दशमज्ञानवत् आपरोक्ष्यावगमेऽपि, कथमसंभावनादिकमुत्प्रेक्ष्यत इति चित्रीयतेऽनुभवानुसारिणां मनः । यदपि शब्द एव परोक्षज्ञानं प्रथमं जनयित्वा प्रतिबन्धविगमापेक्षया अपरोक्षावभासं जनयतीति, तत्रापि विदितत्वंपदपदार्थज्ञानस्य तत्त्वमसीति प्रत्यक्षवदुपदेशोऽपि परोक्षज्ञानं जनयतीति न विजानीमो शब्दव्यापारस्वभाववैपरीत्यगमनकौशलम् । न च भगवता भाष्यकारेण क्वचिदप्येतत् पक्षद्वयं कटाक्षेणापि वीक्षितमुपलभामहे । सर्वत्रापि श्रवणादीनामव-

गत्यर्थताया एव तेनोद्घोष्यमाणत्वात् । अवगतस्यापि ब्रह्मणो यत्नान्तरापेक्षाया आपरोक्ष्यनिश्चयार्थं भाष्ये कुत्राप्यनुपदिष्टत्वाच्च । न च वस्तुनि क्रियायामिव विकल्प उपपद्यते येन पक्षद्वयं यथोपन्यस्तं तुल्यवद् विकल्प्येतेति ॥

२१. अवगतिपर्यन्तं ज्ञानमिति भाष्यस्य व्याख्यानान्तरं तद्दूषणं च – अन्ये पुनः प्रकृतभाष्यार्थं प्रकारान्तरेण वर्णयाम्बभूवुः । कथम् ? न केवलं ज्ञानम् इष्यते ; किं तु, अवगतिं साक्षात्कारं कुर्वत्, अवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । उपासनाख्या ज्ञानावृत्तिरूपायाः साक्षात्कारे अन्तःकरणवृत्तिभेदे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेनाविधेयत्वात, संजातशाब्दबोधः स्वयमेव साक्षात्कारार्थं यतत इति सम्यगुक्तम् – अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मेति इति ॥

अत्रापि न शाब्दं ज्ञानं फलत्वेनेष्यते, किं तर्हि, स्वाभ्यूहितोपासनासंजातः साक्षात्कार इति न वेदान्तोपदिष्टजिज्ञासाफलम् अवगतित्वेनोपेतं स्यात् । न हि 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यादिजिज्ञासोपदेशस्थले जिज्ञासातिरिक्ता ज्ञानावृत्तिलक्षणोपासना समुपदिष्टा श्रूयते । न च सौत्रं जिज्ञासापदसूचितं ज्ञानं परित्यज्योपासनाफलभूतसाक्षात्कारस्वीकारे किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । न च भाष्यकारेणापि वाक्यश्रवणानन्तरं तज्जन्यज्ञानप्रसङ्ख्यानापेक्षास्तीत्युपदिष्टं क्वचिदपि । प्रत्युत 'यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणः, न तथेह परविद्याविषये ; वाक्यार्थ-

ज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञान-मात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावात्' (मुं. भा. १-१-६) इति प्रत्यक्षोपदेशोऽस्ति ज्ञानाभ्यासापेक्षाबाधकः । इहाप्युक्तमधस्तात्, 'निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानम्, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम्' इति । तस्मात् एतदपि व्याख्यानं सूत्रतद्भाष्याननुरूपमेवेत्यवगच्छामः ॥

अपरे तु – ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानस्यासत्वात् तदिच्छायोगात्, अज्ञाते तु तज्ज्ञानेच्छाया एवासिद्धेः, कथं जिज्ञासेत्याशङ्क्य आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यम् अवगतिः पर्यन्तम् अवधिः, यस्याखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम्, मूलं त्वापातज्ञानम् – इति भाष्यवाक्यं व्याचक्रुः । तत्रापातज्ञानस्य साक्षात्कारसाधनत्वं कथमिति, कुत्र च श्रुतौ भाष्ये वा समुपदिष्टा एतादृशी प्रक्रियेति वा अनिर्देशात् अनादेयमेतदपि व्याख्यानम् ॥

२२. अवगतिसतत्त्वम् – कथं तर्हि 'अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । फलविषयत्वादिच्छाया' इति ? कीदृशं वा ज्ञानं तत्र प्रमाणत्वं भजत इति ? अत्राभिधीयते – कूटस्थनित्यात्मनः स्वरूपमेव सत्, चैतन्यं विषयोपलब्धिशब्देनोपचर्यमाणप्रत्यक्षादिपर्यन्ते लक्ष्यमाणम् अवगतिरित्युच्यते । आत्मस्वरूपोपलब्ध्याभासबौद्धप्रत्ययजन्मनैव जायमानमिव प्रतीयते चेति तत्तदवगतिर्जायते–इति व्यवहारो भवति । तदिहापि जिज्ञासान्ते जायमानोपलब्ध्याभासबौद्धप्रत्ययान्ते लक्ष्यमाणा अवगतिः फलमिव फलम् इत्युपचर्यते । एष एव च ब्रह्मात्मानुभवशब्दव्यपदेश्यः । अत्र प्रमाणभूतं तु ज्ञानं वेदान्तवाक्य-

जन्यम् उपलब्ध्याभासप्रत्ययरूपम् । तद्यथा तैत्तिरीयके 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै. ३–६), 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः' (तै. ३–१०) इति वाक्यार्थानुसंधानजन्यं बौद्धप्रत्ययरूपं ज्ञानम् 'आनन्दस्वरूपनिरुपाधिकब्रह्माहम्' इति ब्रह्मात्मन्यवस्थानलक्षणावगतिपर्यन्तं भवतीति, तत्रावगतौ प्रमाणमुच्यते । यथा वा छान्दोग्ये 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छां. ७–१६–३) इति वाक्यार्थानुसंधानजन्यं बौद्धप्रत्ययरूपं ज्ञानम् 'अहमस्मि सर्वस्यात्मभूतं परमार्थनित्यं सद्ब्रह्म' इत्येवंलक्षणावगतिपर्यन्तं भवतीति तत्र प्रमाणम् । एवं सर्वत्रापि यथायथं जिज्ञासापर्यवसाने तत्तद्वेदान्तवाक्यजन्यबौद्धप्रत्ययरूपेण ज्ञानेन जिज्ञासुः ब्रह्मात्मानमवगच्छतीति तादृशज्ञानस्य तत्र करणत्वात् तत् प्रमाणज्ञानशब्दवाच्यं भवति । फलभूतं तु ज्ञानं तादृशज्ञानान्ते लक्ष्यमाणा अवगतिः । सा चावगतिः प्रमितिसंविदनुभवाद्यपरपर्याया ब्रह्मस्वरूपानतिरिक्तापि प्रमाणज्ञानजननानुविधायित्वेन स्वयमपि 'जाता' इत्युपचर्यते । अविद्यादिनिबर्हणत्वेन परमपुरुषार्थ इति च गीयते । यथा चैतत् तथा भगवत्पादैर्वितत्य दर्शितम् उपदेशसाहस्र्यादिषु ग्रन्थेषु । इहापि परस्ताद् भूयो भूयो वक्ष्यत इति तत्र तत्र प्रदर्शयिष्याम इत्यास्तां तावत् ॥

अत्र केचिद् यथोक्तप्रमाणप्रमितिविभागानभिज्ञाः प्राहुः – क्षणिकं रूपादिविज्ञानम्, नित्यं त्वात्मचैतन्यम् । तन्न कथञ्चन नित्यानित्ययोरैक्यं भवेत् । यदि च विषयविषयं ज्ञानम् आत्मचैतन्यमेव स्यात्, ततः सर्वाणि ज्ञानानि युगपदवतिष्ठेरन्निति न कदाचिद्

विषयविस्मरणं स्यात् । तस्मात्, आलोकेन्द्रियादिभ्यो ज्ञानमुत्पद्यमानं निरुध्यमानं चान्यत्, आत्मचैतन्यं चान्यत्– इत्येव युक्तमिति । तत्र प्रष्टव्यास्ते– किमुत्पद्यमानं निरुध्यमानं च ज्ञानशब्दव्यपदेश्यम् अन्तःकरणवृत्तितो भिन्नम्, अभिन्नं वा – इति । न तावद् भिन्नम् । तद्व्यतिरेकेण जातुचिदप्यनुपलब्धेः । अथाभिन्नं तत्, कथं तस्याचेतनस्य विषयप्रकाशनसामर्थ्यम् ? न चानेकानि ज्ञानानि स्वरूपतो विलक्षणानि केनचिदनुभूयन्ते, स्वोपाधिवृत्तिं स्वनिरूप्यविषयं च प्रविहाय । तस्मात्, चिदाभाससंवलिताश्चिद्व्याप्ताश्च जायमाना वृत्तय एव ज्ञानानीति व्यवह्रियन्ते ज्ञानतत्त्वविवेचनासमर्थैर्लौकिकैः । तेषां च ज्ञानशब्दव्यपदेश्यानां प्रमाणभूतानां फलत्वेनाभिमता तु प्रमितिः, आत्मचैतन्याव्यतिरिक्तत्वात् कूटस्थनित्या चैकैव सती वृत्त्युत्पत्त्या स्वयमप्युत्पद्यमानेव, तन्निरोधेन स्वयमपि निरुद्धेव च, तत्तत्प्रमाणान्ते लक्ष्यमाणा त्वेकरूपेव च विभाव्यत इत्यभ्युपगन्तव्यं कल्पनालाघवाय । न चैवं सर्वासामपि प्रमितीनां युगपदवस्थानं स्यादिति भेतव्यम् । तत्तद्विषयनिरूपिततत्तद्वृत्तिज्ञानान्ते एव लक्ष्यमाणत्वात् तत्तत्प्रमितित्वेन व्यवहारोपपत्तेः । वृत्तीनां चायौगपद्यादेव प्रमितीनामप्यसाङ्कर्योपपत्तेः– इति सर्वमनवद्यम् ॥

२३. अवगतेरविद्यादिनिबर्हणत्वे एकदेशीयमतानि –

अथेदानीं कथमवगतेर्निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणत्वम्, किं स्वरूपश्चायमविद्याद्यनर्थस्तन्निबर्हणीयतया विवक्षितः ? – इति विचारणीयम् ॥

केचित् तावदाहुः – अविद्या कार्यकारणोभयरूपा ; आदीति तत्संस्कारोऽवरुध्यते । अविद्यादिनिवृत्तिस्तु, उपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारात् इति । तन्न । उपासनायाः, तज्जन्यसाक्षात्कारस्य चाश्रौतत्वात्, तदर्थं जिज्ञासोपदेश इत्यनुपपत्तेः । 'ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्' इति भाष्याक्षरानाञ्जस्याच्च । न हि ब्रह्मणः स्वभावो निःश्रेयसं पुरुषार्थः– इति प्रतिज्ञाय, हेतुवाक्ये वृत्तिरूपसाक्षात्कारादविद्यानिबर्हणोक्तिराञ्जसी स्यात् । न चाविद्यानिबर्हणव्यतिरेकेण तत्संस्कारस्यापि पृथगवगतिनिबर्हणीयत्वं क्वचिदपि भाष्यकारेणोरीकृतमिति आदिशब्देनाविद्यासंस्कारावरोध इत्येतदपि न भाष्यानुरूपमित्यस्मन्मतिः ॥

अन्ये तु संसारबीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वात्-इति व्याचक्षिरे । संसारबीजम् अनादिरविद्या । तस्याः, ताम् आदित्वेनादाय प्रवृत्तस्यानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या ध्वस्तेः – **इत्यपरे** । तत्रादिमव्याख्याने अविद्या आदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरङ्गीक्रियत इत्युन्नीयते ; अविद्यानिबर्हणस्यान्यत्रानुक्तत्वात् । द्वितीये तु तदुल्लिख्यैवोक्तमिति विशेषः । उभयथाप्यविद्यानिबर्हणं कथमिति तु न स्फुटीकृतम् ॥

केचित् पुनरवगतिम् अनुभवलक्षणामेव स्वीकृत्याहुः – विपर्यासेन गृहीते वस्तुनि तत्त्वावद्योतितशब्दनिमित्त आत्मनो ज्ञानव्यापारो 'नाहं कर्ता, ब्रह्माहम्' इति ग्राहयति ; 'नेदं रजतम्, शुक्तिकेयम्' इति यथा । तत्र शुक्तिकेयम् इत्येव निराकाङ्क्षं वाक्यम्, 'नेदं रजतम्'

इत्यनुवादः । एवं च ब्रह्मात्मावगतिनान्तरीयकम् अनर्थहेतोरविद्यायाः प्रहाणम् । न शब्दस्य तत्र व्यापारः– इति ॥

वयं तु पश्यामो वस्तुवृत्तवैपरीत्यमेवाङ्गीकृतम् एवमविद्यानिवृत्तिं वर्णयद्भिरिति ; वेदान्तमर्यादोल्लङ्घनमप्यलक्षितं तैरिति च । कथमेतत् ? न हि तावत् सकलकार्यकरणसङ्घातव्यवहारनिर्वर्तनमूलस्य बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितस्वरूपज्योतिषैव सर्वावभासकस्य नित्यावगतिरूपस्य तत्त्वावद्योतिशब्दनिमितज्ञानव्यापारापेक्षास्ति स्वरूपभानं प्रतीत्यव्याहतं वचः । नापि 'नाहं कर्ता' इत्यादिरूपः प्रत्ययस्तादशव्यापारजन्यावगतिनान्तरीयक इति संविदनुसारि स्याद् वचनम्, फलरूपावगतेरात्मस्वभावत्वादेव तत्र व्यापारान्तरानाकाङ्क्षणात् । न चावगत्यभिव्यञ्जकवृत्त्यैवाविद्यादेर्निबर्हणमिति युक्तम् ; अवगत्यभिव्यञ्जकत्वेनैव विनियोगात् तस्याः । तदेवं वस्तुवृत्तवैपरीत्यमेवाङ्गीक्रियते, अवगत्युत्पत्तिनान्तरीयकताम् अविद्यादिनिवृत्तेरास्थितवद्भिरिति सिद्धम् । वेदान्तमर्यादोल्लङ्घनं खल्वपि न लक्ष्यते तैर्वादिभिः । सर्वविधज्ञानव्यापाराविषयभूतं ब्रह्म – इति हि वेदान्तमर्यादा, 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृ. २–४–१३) इत्यादिश्रुतिभ्यः' सा च मर्यादा व्यक्तमुलङ्घ्यते तत्त्वावद्योतिशब्दनिमित्तज्ञानविषयत्वं ब्रह्मणो ब्रुवद्भिरिति ॥

२४. ब्रह्मावगतिः स्वजन्ममात्रेणाविद्यादिनिबर्हणी –
कथं तर्हि भाष्यकारीयं वचनं नेतव्यम् 'निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्' इति ? अत्रोच्यते । उक्तमेतदध्यासभाष्ये यथा

[illegible] गेक्षनया सुप्रसिद्धेऽप्यात्मनि तत्स्वरूपविवेक-
[illegible] मूतदेहेन्द्रियादितादात्म्यं ताद्धर्म्यं च, तेषु च
[illegible] ताद्धर्म्यं चाध्यस्यैव स्वभावतो व्यव-
[illegible] अविद्येति मन्यन्ते इति च ।
[illegible] विद्यायाः सर्वानर्थहेतोः प्रहाणाय प्रवृत्ता वेदान्ता क्रमक्रमेण
[illegible] बुद्धिमपनीय, अन्ततो जिज्ञासुम् उपदिशन्ति 'तद्
[illegible] त्वमसि' इति । तस्य च जिज्ञासोर्यद्यप्यवान्तरवाक्यजन्यैर्ज्ञानै-
[illegible] विलक्षणरूपं अवधानजननेन देहाद्यात्मबुद्धिस्तावत्ताव-
[illegible] एव, तथापि यथावर्णिता अविद्या तत्कार्यं च नात्यन्तायाप-
[illegible] यावद् ब्रह्मावगतिर्न जायते इति न जिज्ञासापरिसमाप्तिर्भवति ।
[illegible] ज्ञानं मुख्यवृत्तेन पुरुषार्थ इति न तत्
[illegible] कर्म, पुरुषार्थोपकरणमपि सत् । संजातायां तु
[illegible] तदुदयसमसमयमेवाविद्याद्यनर्थोऽत्यन्तं विनष्टो भवति
सूर्योदयसमसमयमिव तमः । अवगत्युदयमात्रं ह्यविद्यास्तमयो नाम,
न तु [illegible] तस्या विनाशः । यथोक्तं **गीताभाष्ये**– 'योऽयं
लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः, स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य,
अविद्याकार्यत्वात्, अविद्यानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्या-
विरोधित्वान्निवृत्तिः । .... विद्यायां हि सत्याम् उदिते सवितरि
शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या' (गी. भा. २–६९) इति
तदिदमुच्यते 'निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्' इति । न च
ब्रह्मविद्यायामुदितायां सत्यां लेशतोऽप्यविद्यादिरनुवर्तते । विप्रतिषिद्धं

हि ब्रह्मात्मावगतिलक्षणा विद्या समुत्पन्ना, अथ चाविद्याद्यनर्थोऽनुवर्तते इति च ॥

तत्राविद्या नामात्मानात्मनोरितरेतराविवेकनिबन्धना, इतरेतर-तद्धर्माध्यासलक्षणेत्युक्तम् । 'अविद्यादि' इत्यादिशब्देन च कामकर्मणी गृह्येते । भाष्ये संसारबीजत्वेनाविद्याकामकर्मणां बहुत्र व्यपदेशदर्शनात् । तत्र कामोऽविद्यावासनाप्रचयस्तृष्णापरपर्यायः हृदयग्रन्थिरिति श्रुत्या परिभाषितश्च । स च भाष्योपात्तः शोकमोहभयाद्युपलक्षणार्थः । ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन तेषामपि निवृत्तेः श्रूयमाणत्वात् । कर्म च धर्माधर्मलक्षणं पाप्मशब्दव्यपदेश्यम् । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' (प्र. ६–८), 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई. ७), 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृ. ४–२–४), 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' (मुं. २–२–८), 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् .... सर्वं पाप्मानं तरति' (बृ. ४–४–२३) इत्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः । न चेह ब्रह्मविषयकशास्त्रज्ञानेन जातेनैव पश्चादविद्याद्यनर्थः प्रहीयत इति भ्रमितव्यम् । स्वयंसिद्धं हि ब्रह्मात्मत्वम् इत्यवोचाम ; न च तत्र स्वयंप्रकाशे ज्ञानव्यापारापेक्षा, ज्ञानव्यापारविषयता वा – इति च । तथा च गीताभाष्योक्तिः–'तस्मादविद्याध्यारोपितनिराकरण-मात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यम्, न तु ब्रह्मज्ञाने यत्नः ; अत्यन्तप्रसिद्धत्वात्' (गी. भा. १८–५०) इति । इहापि वक्ष्यति 'अविद्याकल्पितभेद-निवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य' (१–१–४) इति । न च 'नायं सर्पः' इतिवदविद्यानिवर्तकवचनस्यानुवादमात्रत्वमिति शङ्क्यम् । प्रतिषेध-

विज्ञानेन ह्यविद्यानिमित्तानर्थापह्नवद्वारेणैव स्वयंसिद्धात्मस्वरूपं समर्प्यते। न चाध्यस्तानर्थनिवृत्तौ सत्यां किञ्चित्, ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा, अवशिष्यते। यथोक्तं **माण्डूक्यभाष्ये** – "(यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणम् अनुपादित्सिततमोनिवृत्तिफलावसानम्– छिदिरिव च्छेद्यावयव-संबन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसाना – तदा नान्तरीयकं घटविज्ञानं न तत् प्रमाणफलम्।) न च तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्य अनुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः। अन्तः-प्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः" (मां. भा. मं. ७) इति। प्रमातृत्वमेव ह्यविद्यानिमित्तं सर्वव्यवहारानर्थमूलमित्यादर्शितमिहापि शास्त्रोपोद्घाते। तस्मात् सिद्धमेतत्–वेदान्तवाक्यजनितज्ञानेन सर्वानर्थबाधे सति ब्रह्मण्यवगतौ जातायां तत्समसमयं निःशेषाविद्यादि-निवृत्तिरित्येतदेव 'अवगत्या सर्वानर्थनिबर्हणम्' इत्युपचर्यत इति॥

२५. जिज्ञासाया द्वारान्तरेण पुरुषार्थसाधनत्वं न संभवति– अत्र **द्वैतिवेदान्तिनः केचित्** सूत्रार्थं व्याख्यान्ति 'यतो नारायण-प्रसादमृते न मोक्षः, न च ज्ञानं विना अत्यर्थः प्रसादः, अतो ब्रह्म-जिज्ञासा कर्तव्या' इति। विशदयन्ति च तदाशयं तद्व्याख्यातारः – निदिध्यासन - परमेश्वरानुग्रह - तद्दर्शन - परमभक्ति - परमानुग्रहद्वारा मोक्षसाधनत्वात् कर्तव्या जिज्ञासेति। न चैवं शङ्कनीयम् – विचारो यतो ज्ञानसाधनम्, ज्ञानं च मोक्षसाधनम्, अतोऽसौ कर्तव्य इति सूत्रार्थो लभ्यते। मोक्षादेरन्यलभ्यत्वस्य शङ्कितत्वात् सावधारणतापि।

ईश्वरप्रसादस्य तु ज्ञापकं न किञ्चिदत्र पश्यामः । न च ज्ञानस्य मोक्षसाधनता न युक्ता येनेश्वरप्रसादो मध्येऽभ्युपगम्यते । अज्ञानकृतो हि बन्धः—इति । न ह्यज्ञानमात्रनिबन्धनोऽयं बन्धो जीवस्य । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु परमेश्वरेच्छानिमित्तत्वावगमात् । अद्वैतिनाम् अविद्याधीनजीवब्रह्मविभागवत्, तार्किकादीनां च गुणवत्त्वाधीनद्रव्यत्ववत् अनादेरपीश्वराधीनत्वोपपत्तेरिति ॥

इदं त्वत्रावधेयम् । न तावत् सूत्राक्षरेभ्यः प्रसादस्य मोक्षसाधनत्वं लभ्यते । न च सूत्रविषयवाक्येषु जिज्ञासोपदेशकेषु तदुपलभ्यत इति । ननु 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' (३-२-५) इत्यत्र प्रसादहेतुत्वं वक्ष्यते । 'यस्य प्रसादात परमार्तिरूपादस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेण' (?) इत्यादिश्रुतौ, 'मत्प्रसादादवाप्नोति' (गी. १८-५६) इत्यादिस्मृतौ चोपलभ्यते प्रसादस्य मुक्तिहेतुत्वम् । युक्तियुक्तं चैतत् । साधनं च द्विविधम्, सिद्धम् असिद्धं चेति । तत्रासिद्धम् उत्पाद्यं फलकामेन, यथा यागादि; सिद्धं तु सव्यापारीकरणीयम्, यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवान् इति मुमुक्षुणा सव्यापारीकरणीयः । व्यापारश्च प्रसन्नतैव; निगडादिमोचकेषु राजादिषु तथा दर्शनादिति । नैतदस्ति । 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' (३-२-५) इति सूत्रे तावत् परमेश्वरध्यानादेव जीवस्य ज्ञानैश्वर्यशक्ती आविर्भवतः, ततो हि बन्धमोक्षौ—इत्येतावदुक्तम्; न तु ऋते प्रसादं न मोक्ष इति । श्रुतिस्मृती तु यथोदाहृते न जिज्ञासोपदेशके । न च क्वचिदपि प्रमाणत्वेन सर्वसंप्रतिपन्नश्रुतौ स्मृतौ वा प्रसादस्य ज्ञानैकलभ्यत्वम्,

परमेश्वरप्रसादस्यैव च मोक्षासाधारणकारणत्वं वा समुपदिष्टमस्ति । प्रत्युत 'तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' (श्वे. ६–१८), 'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' (गी. १०–११) इति च ज्ञानेनाज्ञानप्रतिबन्धापनयद्वारेणैव तु परमेश्वरप्रसादो मोक्षं ददातीत्येव श्रुतिस्मृती वदतः । 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' (श्वे. ६–२०), 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे. ३–८), 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः' (श्वे. १–११), 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' (श्वे. ६–१३) 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् । तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥' (गी. ५–१६, १७) इत्यादिश्रुतिस्मृतयो ज्ञानमन्तरेण संसारदुःखनाशो न कदापि भविष्यति, तेनैव हि मोक्षप्राप्तिः – इत्युद्घोषयन्ति । युज्यते च ज्ञानस्यैवाज्ञानप्रयुक्तमिथ्याबन्धविनाशकत्वम् । लोके तथा दृष्टत्वात् । यत् पुनरुत्प्रेक्ष्यते परमेश्वर एव अविद्यामायादिशब्दवाच्यया स्वाधीनया प्रकृत्या अचिन्त्याद्भुतया स्वशक्त्या च जीवस्य स्वप्रकाशमपि स्वरूपचैतन्यम् आच्छादयति । स एव जीवस्य दुःखमुत्पादयतीति परमेश्वरशक्तिरेव स्वरूपावरणं मुख्यम्, अविद्या तु निमित्तमात्रम् । ततोऽविद्यायां निवृत्तायामपि नाशेषानन्दाभिव्यक्तिः, यावदीश्वर एव स्वकीयं बन्धकशक्तिं न ततो व्यावर्तयति – इत्यादि । तत्तु कल्पनामात्रं परमेश्वरस्य नैर्घृण्याद्यापादकम् । विनाकारणं

बन्धावहस्य तस्य स्वतन्त्रेच्छस्य प्रसाददानेऽप्यविस्रम्भापादकम्, यथाकथञ्चिल्लब्धप्रसादानामपि – अन्यापराधप्रयुक्तनिगडबन्धप्रमुक्तानामप्यन्यापराधनिमित्तजकोपेन पुनर्निगडबन्धदर्शनात् – पुनरपि बन्धशङ्कावहं चेति सर्वथाप्युपेक्षणीयम्। भवतु वेदं यथा तथा, यत्कारणं न वयम् ईश्वरप्रसादो मोक्षमार्गेऽन्यन्तमनपेक्षित इति तमत्रजानीमहे। प्रकृतसूत्रोपक्षिप्तजिज्ञासापदेन तु प्रसादो नैव कथञ्चिदपि सूच्यत इतीयदेव ब्रूमः। न च मोक्षप्राप्तेरन्यथानुपपत्तेः प्रसादोऽङ्गीकरणीय इति तर्कणीयम्। सत्यपि प्रसादे द्वारीभूतज्ञानमन्तरेण न मुक्तिरित्युपपादितत्वात्। ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यन्यथैवोपपत्तेः साधितत्वाच्चेत्यलं पल्लवितेन ॥

एतेन बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते प्रसन्नात् परमेश्वरादेव तदुपपत्तेरिति तर्कोऽपि निरवकाशीकृतः। यद्यनुमन्यसे परमेश्वरोऽपि ज्ञानदानद्वारा बन्धं निवर्तयतीति, ततोऽस्मन्मार्गं प्रविशेः। यदि पुनर्ब्रूषे– अन्तरेणैव ज्ञानदानं तं निवर्तयतीति, तत्रोक्तो दोषः। ननु च ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरित्यभ्युपगमेऽपि बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते। न हि दृष्टसामर्थ्याज्ज्ञानात् बन्धनिवृत्तिरित्यङ्गीक्रियते, येन सा बन्धमिथ्यात्वमपेक्षेत। किं तर्हि, आगम एव ज्ञानाद् बन्धनिवृत्तिं श्रावयति। प्रमिते च तयोः साध्यसाधनभावे का नामानुपपत्तिरिति? नैतद् युक्तम्। ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् इति दृष्टविरोधेनाप्यागमेन सत्यबन्धनिवृत्तिरुपदिश्यते चेत्, तस्य प्रामाण्योपघातप्रसङ्गात्। न हि दृष्टविरोधमप्यविगणय्य 'शीतोऽग्निः' इति ब्रुवन्नागमः कथमपि प्रामाण्यमुपेयादिति।

गत्यमापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकाभावादिति प्रत्यवस्थानं त्वतीवोप-हासम्। विरोधस्यैव बाधकत्वात्। न हि ज्ञानस्य कारकत्वं क्वचिद् दृष्टं शब्दगम्यं वा, येन सत्यस्यापि निवर्तकं तदिति कल्पयितुं प्रभवेः। न चागमवचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम्, स्थितस्य ज्ञापको ह्यागमो नाम। तस्मान्न प्रतिज्ञानेन सत्यबन्धनिवृत्तिरागमप्रामाण्यादपीति स्थितो ज्ञान-मज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायः। ननु चाभ्युपगमेऽपि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति, बन्धस्याज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वमेवेति प्राप्नोति। तत्राध्यास-वर्णनस्य का सङ्गतिः? अहो धाष्टर्यं वावदूकस्य! किमनेन न श्रुतचरं दृष्टपूर्वं वा भाष्यवचनम् 'तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते' कीदृम्, येनैवमुच्चैर्भाषते निर्लज्जम्? ननु प्रकृतिरेवा-विद्येति भवदीया भणन्ति। बाढं भणन्ति भाष्योक्तिविरुद्धम्। अत एव भवानप्यन्धनीयमानान्धवदेवंताननुरणति वस्तुस्थितिमविमृश्यैव; कल्पयति च स्वोपज्ञामभिनवप्रक्रियाम् 'माया, अविद्या, प्रकृतिः – इत्यादिशब्दाभिधेयम् अनाद्येव किमपि द्रव्यमङ्गीकरणीयं जीवस्यानन्दादि-स्वरूपानुपलब्धेरुपपादकम्' इति। न चैत्रमङ्गीकृतात् प्रकृतिबन्धात् कल्पान्तरेऽप्यात्मानं मोचयितुं पारयेदीश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनापि। ज्ञानस्य सत्यवस्तुनिवर्तनसामर्थ्याभावादेवेत्यवोचाम। भाष्यकारीया तु प्रक्रिया त्वदभ्यूहितायाः सकाशाद् विलक्षणैव। इत्थं हि स्पष्टं ब्रूते स भगवान् 'सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्या-मनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया, शक्तिः, प्रकृति-रिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते' (सू. भा. २–१–१४) इति। श्रूयते

च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' (श्वे. ४–१०) इत्यादि । न च तस्या मिथ्यात्वमसिद्धम् । अविद्याकल्पितत्वादेव तत्सिद्धेः । कल्पितत्वमेव कथमिति चेत्, एतदवधारयितुमिच्छसि चेत् शृणु भाष्यकारीयमध्यासभाष्यं सावधानचित्तः सन्, हित्वा सर्वं तर्कव्यसनित्वम् । तत्र हि भगवानाह 'अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त' इति । नन्वेवमपि कथमध्यासलक्षणस्याज्ञानस्य निवर्तकं ज्ञानमिति व्यवहार इति ? सत्यानृतविवेकेन वस्तुस्वरूपावधारणमात्रेण तन्निवृत्तिरिति कृत्वा निवर्तकत्ववाचोयुक्तिरित्यवेहि । यथोक्तं **गीताभाष्ये** 'निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत् असदेव सदिवावभासते इत्येवंनिश्चितविज्ञानो यः, तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधात् अपगच्छति मिथ्याज्ञानम्' इति । तस्मात् सर्वमनवद्यम् ॥

तदेवं वाद्यन्तरकल्पितध्यानेश्वरप्रसादादीनाम् अन्यथैव साधनत्वेन सिद्धत्वात्, ब्रह्मज्ञानमात्रेणाज्ञानापबाधनस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धस्यैव सूत्रेणाप्यनुगमात्, जिज्ञासापदान्तर्भावितं ज्ञानम् अवगतिपर्यन्तमेव विवक्षितम् इति । 'ब्रह्मावगतिरेव च पुरुषार्थः । निःशेषमविद्यादिसंसारबीजानर्थनिबर्हणात्' इति भाष्योक्तिर्निराबाधेति स्थितम् ॥

२६. **ज्ञानपदार्थव्याख्यानोपसंहारः** – उपसंहरति – '**तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्**' इति । ज्ञानेन प्रमाणेन ब्रह्मावगत्युत्पत्तेः, तस्याश्चाविद्यादिसंसारहेतुनिबर्हणेन परमपुरुषार्थहेतुत्वोपपत्तेः, यथोक्तसाधनवता ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् इति वाक्यार्थः ॥

५. ब्रह्मणः स्वरूपविशेषे विप्रतिपत्तेर्जिज्ञास्यत्वम्

तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धम्, अप्रसिद्धं वा स्यात्। यदि प्रसिद्धम्, न जिज्ञासितव्यम्; अथाप्रसिद्धम्, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति॥

उच्यते – अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावम्, सर्वज्ञम्, सर्वशक्तिसमन्वितम्। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते। बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात्। सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्व-प्रसिद्धिः। सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति। यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्, सर्वो लोको 'नाहमस्मि' इति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म॥

यदि तर्हि लोके ब्रह्म आत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेव–इत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम्। न। तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टम् आत्मा–इति प्राकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मा–इत्यपरे। मन इत्यन्ये। विज्ञानमात्रं क्षणिकम्–इत्येके। शून्यम्–इत्यपरे। अस्ति देहादिव्यति-रिक्तः संसारी कर्ता भोक्ता–इत्यपरे। भोक्तैव केवलम्

न कर्ता–इत्येके। अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः–इति केचित्। आत्मा स भोक्तुः–इत्यपरे। एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः। तत्राविचार्य यत्किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थं च इयात् ॥

२७. **उत्तरग्रन्थसंबन्धः** – अधीतवेदान्तस्य तत एव विवेकवैराग्यादिसाधनसंपत्तिमतो धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासाधिकारोऽथशब्देन सूच्यत इति निर्धारितम्। यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासैव कार्या, यतो वेदेनैव ब्रह्मविद्यायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वं ज्ञाप्यते – इत्यतःशब्दार्थ इति चोक्तम्। सौत्रे ब्रह्मजिज्ञासापदे ब्रह्मण एव प्राधान्येन जिज्ञास्यत्वमुच्यते। जिज्ञास्यान्तरानिर्देशात्। जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छया कर्तव्यो विचारविशेषः; ज्ञानं चात्र फलरूपं ब्रह्मावगतिरेव न केवलं प्रमाणरूपम्। फलस्यैवेच्छाविषयत्वोपपत्तेः, ब्रह्मावगतेरविद्याद्यनर्थविनिवर्तनेन पुरुषार्थत्वोपपत्तेश्च – इति चावधारितम्। तदेवं ब्रह्मजिज्ञासाया अधिकारिप्रयोजने विनिर्णीते, जिज्ञासाविषयस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तु निर्णेतव्यत्वेनावशिष्यते। अतस्तदर्थं शङ्कामुद्भावयति– **'तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धम् अप्रसिद्धं वा स्यात्'** इत्यादिना ॥

किञ्च ब्रह्मज्ञानेन सर्वोऽपि संसारानर्थः समूलघातं विनिहन्यत इति ब्रुवता जिज्ञासासंसूत्रणेन लिलक्षयिषितं ज्ञानं विद्वदनुभवरूपं दृष्टफलकम्, न तु ध्यानरूपं साक्षात्कारद्वारेण कालान्तरलोकान्तर-

मोक्षफलकम् इत्युक्तं भवति । तथा च 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २-१) इत्युदाहृतं वाक्यम् 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' (का. २-३-१४), 'इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' (मुं. ३-२-२) इत्याद्याभिः श्रुतिभिरैकार्थ्याय प्रत्यक्षावाप्यफलज्ञापकत्वेनैव ग्राह्यमिति च । अथै-तदेव पुनरर्थं जिज्ञासाविषयस्वरूपनिर्धारणेनापि दर्शयिष्यन् शङ्काम् उद्भावयति 'तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धम् अप्रसिद्धं वा स्यात्' इत्यादिना ॥

२८. **जिज्ञासाविषये आशङ्का**– शङ्कासंग्रहवाक्यं विवृणोति–

यदि प्रसिद्धम्, न जिज्ञासितव्यम्; अथाप्रसिद्धम्, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । अयमभिप्रायः–ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या, तस्या अवगति-द्वारा परमपुरुषार्थफलदायित्वात् इत्युक्तम् । सा च जिज्ञासा तदैव युक्ता, कर्तुं शक्या, सप्रयोजना च स्यात्, यदैव ब्रह्मवस्तुसतत्त्वं सन्दिग्धं सप्रयोजनं चेति प्रेक्षावद्भिर्विनिश्चीयेत । तच्चैतत् सर्वमस्तित्वे-नावगत एव वस्तुनि न विपरीते – इति न पृथग् वक्तव्यम्; न हि सर्वथाप्यसति शशशृङ्गादिविषये संशयः, तद्विचारेण प्रयोजनमप्रयोजनं वा आशङ्क्येतेति । तदत्र भवान् पृष्टो वाचष्टाम्, किं ब्रह्मास्तित्वेन प्रसिद्धं वा, अप्रसिद्धं वेति । यदि तावद् ब्रह्म प्रसिद्धम्, येन प्रमाणेन तदस्तित्वमवगतम्, तेनैव सर्वथापि तज्ज्ञातमेवेति, नार्थः पुनस्तज्जिज्ञा-सया । विदितवेदनप्रयत्नस्य पिष्टपेषणतुल्यत्वात् । अथाप्रसिद्धं तत्, न केनचिदपि प्रमाणेनावगतं तदस्तित्वम्, तर्हि नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । न हि कथञ्चिदप्यनवगतास्तित्वं शशशृङ्गखपुष्पादि जिज्ञासितुं प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तः; जिज्ञासाया एवाशक्यकरणत्वात्, निष्प्रयोजनत्वाच्च

तत्र प्रवृत्तेरिति। एवं च श्रुतौ सूत्रे च ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यतोपदेशोऽयुक्तः —इत्युक्तं भवति। अर्थात्, वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्यारम्भणीयत्वमप्याक्षिप्तं भवति। शास्त्रारम्भात् प्रागेव तदभिधेयस्य प्रसिद्धत्वे, सर्वथा अप्रसिद्धत्वे वा जिज्ञासाकर्तव्यतोपदेशमुखेन मीमांसारम्भस्य निष्फलत्वादिति॥

२९. एकदेशीयं शङ्काभाष्यव्याख्यानम्, तद्विमर्शश्च—

केचित्तु प्रकृतशङ्काभाष्याभिप्रायम् अन्यथैव वर्णयन्ति। कथम्? वेदान्तेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धम् अप्रसिद्धं वा स्याद् ब्रह्म? यदि प्रसिद्धम्, वेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतम्, ततो न जिज्ञासितव्यम्। निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात्। अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यः, तर्हि न तद् वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथा अप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम्। अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा; न तु सर्वथाननुभूतपूर्वे। न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुम्, प्रमाणाभावात्। शब्द एव हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम्। यथा वक्ष्यति 'शास्त्रयोनित्वात्' इति। स चेत् तन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम्? न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते। तस्मात्, प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनात्, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात्, अशक्यज्ञानत्वाच्च, न ब्रह्म जिज्ञास्यम् —इत्याक्षेप इति। तदेतट्टीकाशयम् इत्थं विशदयन्ति **व्याख्यातारः**— 'युष्मदस्मदित्यादिना हि अहंप्रत्यये जीवस्य प्रसिद्धेः, असंसारिब्रह्मात्मत्वस्य चाभावात्, विषयमाचिक्षिपे। अत्र तु, उपेत्य ब्रह्मात्मभावं वेदान्तेभ्यस्तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्याम् आक्षेपः' इति॥

तथापि भाष्याक्षरबहिर्भूतमेतदिति तु वयमुत्पश्यामः। कुतः? 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इत्यादिभाष्ये हि तावत् वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य विषयमधिकृत्य न किञ्चिद् विचिन्तितम् । ब्रह्मजिज्ञासान्त[illegible]मिथ्याज्ञानस्यैव त्वविद्यापराभिधानस्य सतत्त्वं विवर्णनं तन्मूलानर्थप्रहाणाय सर्ववेदान्तारम्भं च प्रतिज्ञाय तस्यैवार्थस्य स्थापनो निर्णयाय मीमांसारम्भ इत्येतावद्धि प्रतिज्ञातं तत्र । तथा च [illegible]अस्माभिः सुगमायाम् । इह पुनः शास्त्रे जिज्ञास्यत्वेनोपदिष्टं ब्रह्मार्थं प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यां विकल्प्य उभयथापि तज्जिज्ञासा नार्थिकासा इतीयदुच्यते, न तु विशिष्य वेदान्तैर्ब्रह्मणः प्रसिद्धिरप्रसिद्धिर्वा शङ्क्यत इति हि भाष्याक्षरैः स्पष्टम् । न चेह ब्रह्मात्मभावमुपेत्य वेदान्तेभ्यस्तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विषयाक्षेपः क्रियत इति शक्यं विज्ञातुं भाष्याक्षरानुसारिभिः । तदेवं शङ्काग्रन्थव्याख्यानं तावद् भाष्याक्षरबहिर्भूतम् । एवं परिहारवर्णनग्रन्थोऽपि तेषां भाष्याक्षराननुगुण एव । तथा हि–प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनेन विदितपदतदर्थस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात् संदर्भात् नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद् विनाप्यस्ति । तथा च त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीति वाक्याद् भवत्येव। तथापि पदार्थयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनात्, तत्त्वज्ञानादेव च निःश्रेयसप्राप्तेः, अतत्त्वज्ञानादनर्थप्राप्तेश्च, तत्त्वज्ञानार्थं मीमांसा आरभ्यते–इति हि तेषां परिहारग्रन्थस्य सारः । न चैषोऽर्थः प्रकृतभाष्याक्षरानुगुणः । नो खलु तत्त्वमसिवाक्यार्थोऽत्र मीमांस्यत इति सूत्रकाराशयो भाष्याक्षरैर्वर्णितोऽस्ति, नापि तत्राक्षेपपरिहारौ प्रदर्शितौ

दृश्येते कुत्राप्यत्र भाष्ये । जिज्ञासाविषयस्यास्तित्वमेव त्वाक्षिप्य परिहारः प्रदर्श्यत इति सुस्फुटमेतत् । स्थाने चेमा आक्षेपपरिहारौ भाष्ये । सिद्धे खलु जिज्ञासाविषये जिज्ञासाप्रकारप्रतिपादकशास्त्रस्यारम्भ उपपद्यत इति । तस्मात्, नायं शङ्कावादिकृतविकल्पार्थः 'वेदान्तवाक्योत्थविज्ञानेन ब्रह्म निश्चितमवगम्यते न वा' इति, किं तर्हि 'ब्रह्मपदार्थास्तित्वं प्रमाणान्तरावगतं न वा' इति । अवगते च ब्रह्मणि प्रमाणान्तरेण किमवशिष्यते यज्जिज्ञास्यत्वेनोपदिश्यते ? अनवगते तु तस्मिन् कथंतरां जिज्ञास्यत्वमित्येवाक्षेप– इत्यलं भाष्याक्षरानुगमं प्रविहाय मार्गान्तरगवेषणेन ॥

३०. ब्रह्मशब्दस्यार्थवत्त्वादेव ब्रह्मप्रसिद्धिः – अत्रेदं शङ्कितुर्हृदयस्थमाकूतम् – 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २–१), 'अधीहि भगवो ब्रह्म' (तै. ३–१) इत्यादौ श्रूयमाणो ब्रह्मपदार्थः, किं लोकसिद्ध एव, आहोस्विद् वेदैकगम्यः ? तत्र 'य एव लौकिकाः शब्दाः, त एव वैदिका' इति न्यायानुसरणं तावद् युक्तम् । इतरथा तादृशाविदितार्थपदघटितानां वेदवाक्यानामनवबोधकत्वप्रसङ्गात् । तत्र यदि श्रुत्यनुगमेन सूत्रप्रयुक्तोऽयं ब्रह्मशब्दो लोकप्रसिद्धार्थक एव, तर्हि ब्राह्मणजातिजीवप्रजापतितपआद्यर्थक एवेति नासिद्धवदिह भूयोऽप्यर्हति तज्जिज्ञासा कर्तव्यतयोपदेशम् । अथ 'यतो वा इमानि' (तै. ३–१) इत्यादिश्रुत्यनुगमेनोत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणलक्षणम् अलोकसिद्धमेव ब्रह्मेति स्वीक्रियते, तर्हि प्रमाणान्तरानधिगतस्य कथमस्तित्वसिद्धिः ? कथं वा वेदान्तवाक्यार्थविचारणेन तद्विज्ञानप्रत्याशा ? – इति ॥

तदेवम् उभयतःपाशा रज्जुरियम् इति शङ्कायाम्, ब्रह्मणः सामान्यतः प्रसिद्धत्वेऽपि तद्विशेषरूपे विप्रतिपत्तिदर्शनात्, अविपरीत-प्रतिपत्तेश्च श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेश्च ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं नानुपपन्नमिति समाधानं ब्रवीति — 'उच्यते' इति। तत्र ब्रह्मशब्दस्य अलौकिकार्थत्वं तावन्निवारयति — '**अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, सर्वज्ञम्, सर्वशक्तिसमन्वितम्**' इति। अत्र प्रसिद्धत्वमेवास्तित्व-मभिप्रेतम्, 'प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा' इत्यधिकारात् — इति **केचित्**। तन्न। वाक्यशेषेऽपि 'ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः' इत्यादौ अस्तित्वसहिताया एव प्रसिद्धेरादानात्। 'अत्र ब्रह्मेत्यादिना अवगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात् प्रागनिर्णयात्' **इत्यपरे**। तदपि न सम्यग्व्याख्यानम्। वेदान्तेभ्योऽवगतं वा न वा? — इति शङ्कानुत्थानस्योपपादितत्वादस्माभिः। अतो ब्रह्मशब्दस्यालौकिकार्थत्वेन तदस्तित्वमेव तावन्नावगतम्, कुत एव तस्य जिज्ञास्यत्वं भवेदिति शङ्कितु-राशयोऽत्र मन्तव्यः। तत्र समाधानवाक्ये '**अस्ति तावत्**' इत्यादेरयमर्थः। यद्यपि ब्रह्मशब्दस्य जातिजीवाद्यर्थत्वमप्यस्ति लोके, तथापि वक्ष्य-माणलक्षणब्रह्मण्येव तस्य निरुपचारेण वृत्तिः संभाव्यते। जात्यादेः कार्य-भूतजगत्येवान्तर्भाविततया जगत्कारणापेक्षया गौणब्रह्मत्वोपपत्तेः। अस्ति तावद् यत्किञ्चिद् ब्रह्मशब्दस्यालम्बनम्। श्रुतौ 'तद्ब्रह्म। तद्विजिज्ञासस्व' इत्युपदेशात् — इत्यर्थः। नन्वेवमपि कीदृशं तदिति विशेषतो नाव-गम्यते, तत्राह — '**नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्**' इत्यादि। नित्यशुद्ध-स्वभावम्, नित्यबुद्धस्वभावम्, नित्यमुक्तस्वभावं चेत्यर्थः। यद्यपि

नित्यस्वभाव ।, शुद्धस्वभावम् – इत्यादिप्रकारेणापि विग्रहवाक्यं प्रदर्शयितुं शक्यते । 'नित्यस्वभावम्' इत्यनेन कालकृतपरिच्छेद-निमित्तात्यन्तव्यावृत्तिः–इत्यर्थाधिक्यमपि लभ्यते ; तथापि वक्ष्यमाण-लक्षणेन कालाकाशादिविशिष्टस्यैव कृत्स्नस्य जगतो जन्मादिकारणतया समर्प्यमाणस्य ब्रह्मणः कालकृतपरिच्छेदाभावस्यार्थाल्लभ्यमानत्वात् तादृश-विग्रहवाक्यमुपेक्ष्य 'नित्यशुद्धस्वभावम्' इत्यादिप्रकारेणैव विग्रहः कृतो वरमित्यस्मन्मतिः । 'नित्यशुद्धत्वादयोऽर्था' इति भाष्यवाक्यशेषानु-गमाच्च । एवं च शुद्धत्वबुद्धत्वादीनि विशेषणानि यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यत्रापि कथञ्चित् संभाव्येरन्, तथापि निरतिशयशुद्धत्वादयोऽस्मिन्नेव परस्मिन् ब्रह्मणि नित्यं सन्तीति यथास्वीकृतेन विग्रहेण बोध्यत इति ध्येयम् ॥

ननु कथं प्रतिज्ञामात्रेण नित्यशुद्धत्वादिस्वभावकं ब्रह्म सिध्येत्, असति तद्गमकप्रमाणे ? तत्र तावद् वक्तव्यम् किं 'जन्माद्यस्य यतः' इति वक्ष्यमाणलक्षणवाक्यार्थावगमादन्तरेवैतादृशवस्तुसिद्धिः, तत्प्रागेव वा – इति । न तावदाद्यः कल्पः स्वीकार्यः । 'यतो वा इमानि' (तै. ३-१) इत्यादिवाक्यार्थावगमात् प्रागेव हि ब्रह्मणोऽस्तित्वमुपगम्य 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इत्यादिवाक्यं प्रवृत्तम् । नापि द्वितीयः कल्पः । वाक्यार्थस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् – इति चेत् । तत्रोत्तरम् – '**ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य**' इत्यादिना '**बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात्**' इत्यन्तेन । अत्र 'बृहतेर्धातोः' इति क्वाचित्कः पाठो लेखकप्रमादकृत इत्युपेक्ष्यः । ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिबलादेवेदमपि गम्यते–अस्ति कश्चित् पदार्थो नित्यशुद्धत्वादिधर्मक इतीत्यर्थः । तत् कथम् ? '**बृंहेर्नोऽच्च**'

([illegible]) इत्यौणादिकसूत्रेण बृंहिधातोर्नुम अकारादेशे आर्धधातुक-[illegible]प्रत्ययान्ततया निष्पन्नोऽयं ब्रह्मशब्दः । तथा च बृंहति वर्धते इति निरतिशयवृद्धः पदार्थः कश्चित् प्रतीयते । असत्यर्थसंकोचकोपपदे निरतिशयवृद्धस्यैव शब्दार्थत्वेन स्वीकारस्यौचित्यप्राप्तत्वात् । निरुपचरित-वृद्धत्वं न तस्य नित्यशुद्धत्वनित्यबुद्धत्वनित्यमुक्तत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्व-लक्षणत्वे एवावकल्पते । इत्थं च प्रमाणभूतायां श्रुतौ ब्रह्मशब्द-प्रयोगादेव तावद् ब्रह्मास्तित्वं प्रसिध्यति । तदनुगमाच्च सूत्रेऽपीति । तदेवं व्याकरणबलाद् ब्रह्मशब्दार्थे निर्धारिते जिज्ञास्यतापदमारूढं ब्रह्म वाक्यार्थपर्यालोचनया वक्ष्यमाणलक्षणार्थत्वमपि प्रतिपद्यत इत्यनवद्यम् ॥

३१. **ब्रह्मणः स्वयंसिद्धत्वं सर्वस्यात्मत्वात्** – ननु च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण न कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति । प्रमाणान्तर-सिद्धयोरेव शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । अन्यथा हि खपुष्पादेरपि तत्तच्छब्दप्रयोगादेव सिद्धिरिति प्रसज्येत । न चेह प्रमाणान्तरसिद्धं ब्रह्मास्तित्वम् । तस्मात्, किमपि प्रत्यायकान्तरं वक्तव्यं, येन ब्रह्मा-स्तित्वप्रसिद्धिरनाशङ्कनीया स्यादिति । तत्राह – ‘**सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः**’ इति । अयमभिप्रायः । न हि श्रुत्यन्तेषु ब्रह्मपदार्थः केवलमाप्तवाक्यन्यायेनोपदिश्यते, येन प्रमाणान्तराकाङ्क्षा स्यात्; अपि तु सर्वत्र श्रुतिषु ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगात्, आत्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात्, ब्रह्मव्यतिरेकेण च संसारिणोऽभाव-श्रवणात्, सर्वस्यात्मत्वेनैव ब्रह्मोपदिष्टमिति गम्यते । आत्मनस्त्वस्तित्व-प्रसिद्धिरनपह्नवनीया । अतो ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिर्न केवलं शब्दप्रयोगात्;

शब्दप्रयोगस्तु प्रमाणभूतश्रुतेरिति ब्रह्मास्तित्वसंभावनायादावुदाहृत इति भावः ॥

नन्वात्मप्रसिद्धिरेवाद्याप्यसिद्धा । सन्ति हि लोकेऽनात्मवादिनोऽपि । तत्राह – '**सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति । न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्, सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्**' इति । सन्तु कामम् अनात्मवादिनो लोके, आत्मास्तित्वप्रसिद्धिस्त्वशक्यापलापा तेषामपि । सर्वोऽपि हि – अनपह्नायानात्मवादिनमपि–आत्मास्तित्वं प्रत्येति, व्यपदिशति च 'अहमस्मि' इति । न तु 'नाहमस्मि' इति । न हि कश्चिदपि नाहमस्मीति प्रत्येतुं शक्नोति । यदि ह्यात्मास्तित्वप्रसिद्धिः सार्वत्रिकी न स्यात्, तर्हि किमिति 'नाहमस्मि' इति प्रत्येतुं न शक्नुयात् प्रयत्नवान् शून्यवाद्यपि 'न खपुष्पमस्ति' इति यद्वत् ? प्रत्येत्येव हि शून्यवाद्यपि, 'अहमस्मी'त्येव, विचारेण तु स्वास्तित्वं प्रत्याख्यातुमीहते नैवात्मास्तीति ब्रुवाणः– इत्यन्यदेतत् । तस्मात् आत्मास्तित्वप्रसिद्धिरनाशङ्कनीया केनचित् – इत्यभिप्रायः ॥

" न न प्रत्येति 'अहमस्मी'ति, किं तु प्रत्येत्येव " इति भाष्याक्षरयोजनं कुर्वन्ति केचित् । तदयुक्तम्, प्रतीतेः सार्वत्रिकत्वेऽपि वस्तुनोऽसिद्धेः । न हि मन्दान्धकारे जना रज्जुं सर्पत्वेन न प्रतियन्ति । न च तावता तत्र सर्पास्तित्वप्रसिद्धिः साधिता भवेदिति । ननु न तत्र सर्पप्रतीतिरैकान्तिकी ; न हि रज्जुं सर्पत्वेन सर्वोऽपि प्रत्येतीति नियमोऽस्ति । इह पुनः सर्वोऽपि 'अहमस्मि' इति प्रत्येत्येवेति विषम उपन्यासः–इति चेत् । तर्हीहापि सुषुप्तादौ 'अहमस्मी'ति न प्रत्येति

...दिति 'अहमस्मि' इति प्रतीतिरपि नैकान्तिकीति स्थितो दोषः । ...., न कश्चिदपि शक्नुयात् नाहमस्मीति प्रत्येतुम् । य एव हि तथा ... इति प्रतिजानीत, स तत एव स्वात्मास्तित्वप्रसिद्धि-...दित्येव भाष्याभिप्रायो वर्णनीयः, न प्रकारान्तरेण – ... ॥

३२. आत्मनो नित्यसिद्धानुभवरूपत्वादेवास्तित्वप्रसिद्धिः – नन्वेवमपि दोषान्निस्तारं न पश्यामः ; यावता 'आकाशे ... नास्ती'ति न कश्चिदपि शक्नुयात् प्रत्येतुम् । न च तावता तत्र ... सिध्यति । न । वैषम्यात् । आकाशं हि सिद्धमनुमानेन । तत्र ...प्रतीतिस्तु अशक्यनिवारणापि भ्रान्तिसिद्धेति शक्यमवधारयितुं वस्तुतत्त्वविवेचनसमर्थैः । इह पुनरात्मनोऽस्तित्वं प्रमाणादिव्यवहारात् प्रागेव सिद्धम् । प्रमाणादिसर्वव्यवहारास्पदत्वादात्मनः । अतः स न ...दपि प्रमाणेन साध्यते बाध्यते वेति विषम उपन्यासः । तदुक्तम् उपोद्घातभाष्ये 'अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः' इति । न हि पूर्वम् 'अहमस्मि' इत्यात्मानं प्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय वा, ... प्रमाणमप्रमाणं वेति विनिश्चयाय वा प्रवर्तते । प्रमाणादीनामेव तु ... अन्यत्वं वा आत्मास्तित्वप्रसिद्ध्यायत्तम् इति सर्वानुभवसिद्धमेतत् । नित्यसिद्धानुभवस्वरूप एव ह्यात्मा नामेति । तदुक्तं भूयो भूयो वार्तिककारैः – 'आत्मानुभवमाश्रित्य प्रत्यक्षादि प्रसिध्यति । अनुभूतेः स्वतःसिद्धेः कापेक्षा ह्यात्मसिद्धये ॥' (सं.वा. १८९), 'एतद्वस्तु स्वतःसिद्धं प्रमाणाद्यनपेक्षतः । सर्वस्यैव ततः सिद्धेः कथं सिध्येत्तदन्यतः ॥'

(बृ. वा. २–३–२३), 'प्रमात्रादित्रयं यस्मात् संविन्मात्रवपुर्भृतः । सिद्ध्यायतेऽप्रसिद्धं सत् तत्सिद्धौ किमपेक्षते ॥', 'परोक्षमपि सद्वस्तु यत्साक्ष्यात्मस्वरूपतः । साक्षादात्मेव चाभाति तस्मिन् पारोक्ष्यधीः कथम् ॥' (सं. वा. ७९१, ७९२), 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च । कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुतः ॥' (बृ. वा. १–४–८७४) इति च ॥

एतेनेदमपि परास्तम् यदाहुः **केचित्** – 'यत्त्वनुभूते स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्, तद् विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव ; न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति, परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयत्वात् । स्वानुभवस्याप्यतीतस्य 'अज्ञासिषम्' इति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च । अतोऽनुभूतिश्चेत् स्वतःसिद्धा–इति वक्तुं न शक्यते । अनुभूतेरनुभाव्यत्वे अननुभूतित्वम् – इत्यपि दुरुक्तम् । स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वप्रसङ्गात्। ....न चान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम् । अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वं स्वविषयसाधनत्वं वा । ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नापगच्छत इति नानुभूतित्वमपगच्छति' इत्यादि । ते हि सकलप्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहाराणामनुभवपुरस्सरत्वं विविच्यानुभवितुमसामर्थ्यादेवं बहु भाषन्ते । 'परानुभवस्यानुमानज्ञानविषयत्वात्', 'स्वानुभवस्याप्यतीतस्य ज्ञानविषयत्वात्', 'स्वगतातीतपरगतानुभवानां चाननुभाव्यत्वे अननुभूतित्वप्रसङ्गात्' – इत्यादि त्वाच्छिरस्कवचोजालं यमेवाश्रित्य प्रसारयन्ति ते, स एवानुभवो नाम परमार्थतः । अतीतानागतवर्तमानानुभवत्वेन स्वगतपरगतत्वेन

च विभाव्यमानास्तु व्यावहारिका एव तस्मिन् अविद्याप्रत्युपस्थापितोपाधिवशाद् विकल्पिता इति सार्वत्रिकानुभवस्वरूपविवेचनासामर्थ्यादेव तु तेषामेवमाद्या विकल्पनाः – इति निश्चित्योपेक्ष्यास्तेऽनुभवापलापिन इत्यलमतिविस्तरेण ॥

प्रकृतमेव तु वर्तयिष्यामः । प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यापारादूर्ध्वं जायमानेव लक्ष्यमाणा अवगतिरेव तु संविदनुभवादिशब्दव्यपदेश्या, वस्तुतो सा नैव जायते ब्रह्मस्वभावत्वात् इत्यवोचाम । वेदान्तब्रह्मात्मैकत्वानवगमादेव ह्यविद्यापुरःसरोऽयं प्रमाणप्रमेयादिव्यवहार इत्युपपादितम् उपोद्घातभाष्ये ? वार्तिककारैरप्युक्तम् 'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता । संवित् सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' (सं. वा. १५९) इति । तत् सिद्धमेतत् यदात्मनः स्वतःसिद्धानुभवरूपत्वादेवास्तित्वप्रसिद्धिः, अत एव न कश्चिदप्यात्मनो नास्तित्वं प्रत्येतुं प्रभवतीति च ॥

३३. ब्रह्मण आत्मत्वेन सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषतोऽप्रसिद्धिः – ननु स्वतःसिद्धानुभवरूपत्वेनात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धावपि किमायातं ब्रह्मास्तित्वस्य ? तत्राह – '**आत्मा च ब्रह्म**' इति । सर्वत्र श्रुतिषु ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगादेवैवमवसीयत इत्यवोचाम । तथा चात्मास्तित्वप्रसिद्धिरेव ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति भावः ॥

अत्राहाक्षेप्ता – '**यदि तर्हि लोके ब्रह्म आत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम्**' इति । अत्र नायमभिप्रायो यल्लोके ब्रह्म सर्वस्यात्मत्वेन प्रसिद्धमस्तीति, किं तर्हि,

यथोक्तदिशा ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिबलाद्, श्रुतौ ब्रह्मणः सर्वस्यात्मत्वेनोपदेशाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धौ, आत्मनि च स्वत एव प्रसिद्धे सति, लोके यथाप्रसिद्ध आत्मैव ब्रह्मेति वेदान्तसिद्धान्तो ज्ञात एव भवति । एवं च, आत्मत्वेन ब्रह्म ज्ञातमेवेति किमवशिष्यते ज्ञातव्यं ब्रह्मणः येन ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमुपदिश्येतापि ? यावता किमपि नावशिष्यते ज्ञातव्यत्वेन तत्र, तावता ननु सैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वानुपपत्तिः पुराऽस्माभिश्चोदिता पुनरापाता – इत्यभिप्रायः ॥

सिद्धान्ती जिज्ञास्यत्वमेवोपपादयन्नाह – **न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः** – इति । अयमभिप्रायः–सत्यम्, ब्रह्मशब्दाभिधेयत्वेन ब्रह्मपदार्थास्तित्वं श्रुतिप्रमाणात् प्रसिद्धम्, शब्दव्युत्पत्तिवशेन नित्यशुद्धत्वाद्यर्थप्रत्ययात्; सर्वस्यात्मत्वेनैव वेदे तदुपदेशात्, आत्मनश्च सार्वजनीनप्रत्ययबलादेवास्तित्वप्रसिद्धेः, प्रमाणनिरपेक्षमेव ब्रह्मास्तित्वमपि प्रसिद्धमिति । तथापि, परमार्थत आत्मप्रतीतिविषयः कतमः ? – इति तु नाद्यापि निर्धारितम् । तत्र हि प्राकृतजनवत् परीक्षकाणामपि विप्रतिपत्तिर्दरीदृश्यते । अतो ब्रह्मण आत्मत्वेऽपि किं तत्स्वरूपं विशेषतः ? – इत्येतज्जिज्ञासितव्यैव निर्धारणीयतया अवशिष्यत इति ॥

३४. शङ्कापरिहारयोरेकदेशीयव्याख्यानं न समञ्जसम् – **केचित्तु** 'आत्मा च ब्रह्म' इति ब्रुवाणस्य भाष्यकारस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमः 'तत्त्वमसी'तिवाक्यादुपपद्यत इत्याशयः – इत्युत्प्रेक्षां कुर्वते । 'यदि तर्हि लोके' इत्याद्याक्षेपभाष्ये लोकशब्दम् अध्यापकाध्येतृपरम्परार्थकत्वेन व्याख्याय तत्त्वमसीति वाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन

प्रसिद्धमिति इत्याशङ्काविष्करणपरत्वेन वाक्यं व्याकुर्वन्ति । 'आत्मत्वेन' इति वक्तव्ये 'ब्रह्मात्मत्वेन' इत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम्–इति च भाष्याक्षराणामन्यथैव योजनेन व्याख्यान्ति । सर्वोऽप्ययं व्याख्यानप्रयासोऽपि प्रकृतशङ्कापरिहारभाष्याशयापरिज्ञाननिबन्धन एवेति स्पष्टम् । न ह्यत्र जीवस्य ब्रह्मात्मभावो वेदान्तसिद्धो न वा–इत्येतच्चिन्त्यते, ब्रह्मणोऽस्तित्वमेव तु प्रसिद्धयप्रसिद्धिभ्यां विकल्प्य तस्य जिज्ञास्यत्वमाक्षिप्यते–इत्यपोनाम । अतो नादरणीयेयं क्लिष्टकल्पना प्रकृतभाष्यासंगता । अत एव 'तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः' इति परिहारभाष्यव्याख्यानमपि तेषां प्रकृतासंगतत्वान्नादरणीयम् । 'तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तयोः सामान्याभासत्वतत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः' इति हि तेषां व्याख्यानम् । 'अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः इत्यतः' प्राक् त्वंपदार्थे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्, ईश्वरवाक्ये तु साक्षात् तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्; 'आत्मा स भोक्तुरित्यपरे' इत्यत्र तु त्वंपदार्थस्य जीवस्याविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा इति स्वमतप्रदर्शनम्–इति हि विप्रतिपत्तिप्रदर्शनभाष्यार्थविभागस्तेषाम् । सर्वं त्वेतदभिसन्धिमिति भाष्याक्षरार्थालोचनमात्रेण स्पष्टं भवति । तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणस्यात्राप्रकृतत्वात् – इत्यलम् उत्प्रेक्षामात्रकृतभाष्यार्थविभागविमर्शनपल्लवितेन ॥

अन्ये तु–शून्य एवायमात्मा प्रतिभासते–इति वादपरिहाराय 'यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्' इत्यादिभाष्यमवतारयन्ति । तदयुक्तम् । शून्यप्रतीतिशङ्काया एवानुत्थानात् । शून्यवादिभिरपि

शून्यशब्देन कस्यचित्तत्त्वस्यानभिधानात् । धर्माणां नैःस्वाभाव्यमेव खलु शून्यशब्दव्यपदेश्यम् इति महावैनाशिका मन्यन्ते इति । यदपि 'आत्मा च ब्रह्म' इति भाष्यस्य व्याख्यानं तेषां, तदपि न साधु लक्ष्यते। आत्मप्रसिद्धावपि कथं ब्रह्मप्रसिद्धिः? तत्राह—आत्मा चेति। चैतन्याविशेषात्, 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मात्मनोरैक्यमित्यर्थः – इति हि तद्व्याख्यानम् । अत्र ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धम् – इति भाष्यं विवरीतुं प्रवृत्ताः कथम् 'अयमात्मा ब्रह्म' इति ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादिकां श्रुतिमुदाजहुरिति न ज्ञायते । न ह्यात्मा ब्रह्मेति कथमित्याक्षेपः प्रकृतोऽत्र, किं तर्हि ब्रह्मणोऽस्तित्वप्रसिद्धिरेव कथमिति ; न तु तत्र यथोदाहृतश्रुतिराञ्जसीति । तस्मात् 'आत्मा च ब्रह्म' इत्यत्र विपरीत एवोद्देश्यविधेयभावोऽवगन्तव्यः । सर्वश्रुतिषु ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगात् । आत्मास्तित्वप्रसिद्धेरनपवदनीयत्वाच्च ब्रह्मप्रसिद्धिः, प्रत्यगात्मैव हि ब्रह्म – इत्येव साधीयो व्याख्यानमिति सिद्धम् ॥

३५. प्रत्यगात्मनि सामान्यविशेषभावोपपत्तिः—यद्यपि यथोक्तनीत्या ब्रह्मणोऽस्तित्वप्रसिद्धिः सर्वस्यात्मत्वेन, तथापि तज्जिज्ञास्यत्वमुपपन्नम् । आत्मविशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः – इत्युक्तमधस्तात् । तत्र प्रत्यगात्मनि सामान्यविशेषभावरहिते चिन्मात्रात्मके को वा विशेषः संभावितो, यं प्रति विप्रतिपत्तय आत्मानं लभेरन्? अनेकांशोपेते हि लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषभाव उपपद्यते, सामान्यतोऽज्ञातस्यापि तस्य विशेषतोऽवधारणार्थं जिज्ञासा इति च । 'तद्विशेषं प्रति' इति भाष्यस्य तत्त्वंपदार्थविशेषे विप्रतिपत्तय इति व्याख्यानं त्वप्रकृतत्वेन

परित्यक्तम् । न च गोशब्दस्य व्यक्त्याकृतिजात्यादिसंनिधौ प्रयुज्यमानस्याभिधेये विशेषे इवात्रापि विप्रतिपत्तयः स्युरिति सांप्रतम् । 'सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः' इति वेदान्तसिद्धस्यैवात्मत्वेनोपात्तत्वात् । 'न हि सर्वस्यात्मा ब्रह्म', 'ब्रह्म ममात्मत्वेनावस्थितम्' इति वा लोके कस्यचित् प्रतीतिरस्ति वेदान्तवाक्यजनितविज्ञानमन्तरेण । न चैवं सर्वस्यात्मभूते ब्रह्मणि निष्कले सन्त्यनेकेंऽशाः, येनांशविशेषोऽन्यनिरासेन संप्रधार्यः स्यात्—इति विषमो गोशब्दद्दष्टान्त इति ॥

अत्रोच्यते—सत्यम्, ब्रह्मास्तित्वोपपादनप्रसङ्गेन ब्रह्मणो वेदान्तदृष्टमेव सर्वस्यात्मत्वमुदाहृतमिति । तथापि तु, न वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः सर्वो लोकः । यद्यपि च वेदान्तवेद्यः परमात्मा निरंश एव वस्तुतः, तथापि तु व्यवहारदशायां तस्मिन् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिलक्षणं बहुंशत्वम् अविद्यया अध्यारोपितमस्तीत्यवोचाम (खं. २४) । तेषां चाध्यारोपितांशानां सर्वेषाम् अहंप्रत्ययविषयत्वेन प्रतीयमानत्वं समानमित्यात्मा सामान्येन प्रसिद्ध इत्युच्यते । तत्र किंविशेषरूप आत्मा परमार्थतः ? किं वेदान्तोपदिष्टस्वरूपः, किं वा वाद्यन्तराहृतविशेषरूपः ? – इत्यत्र विप्रतिपत्तयः सावकाशा भवन्तीति कृत्वा 'तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः' इत्युक्तम् । अतो न दोषः ॥

३६. **आत्मविशेषं प्रति विप्रतिपत्तयः** – विप्रतिपत्तीरेव दर्शयति – '**देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा इति प्राकृता जनाः, लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः**' इत्यादिना '**आत्मा स भोक्तुरित्यपरे**' इत्यन्तेन ॥

तत्र प्राकृताः प्रकृतिमेव कार्यकरणसंघातरूपेण परिणताम् आत्मत्वेनोपगम्य स्थिताः। शास्त्रसंस्काररहिताः, सामान्यजना इति यावत्। लौकायतिकाश्च चार्वाकाः। देहमात्रं भूतचतुष्टयारब्धं चैतन्यविशिष्टम् आत्मा, अहंप्रत्ययालम्बनम् इत्यर्थः। **इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मा – इत्यपरे** । इन्द्रियेष्वेव विज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् तान्येव चेतनानि, 'अहं पश्यामि, शृणोमि' इत्याद्यनुभवादहंप्रत्ययालम्बनानि चेति तेषामभिप्रायः। **मन इत्यन्ये, विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके**। 'चेतनमात्मा' इत्यनुवृत्तिः करणीया । इन्द्रियानपेक्षस्यापि स्वप्नादौ ज्ञानशक्तिमत्त्वदर्शनात् तदेवात्मा – इति मनआत्मवादिनामाशयः; क्षणिकविज्ञानसंतान एवाहंप्रत्ययालम्बनम् इति च विज्ञानवादिनाम्। तदेवं देहेन्द्रियमनोविज्ञानानां पर्यायेणाहंप्रत्ययगम्यतां मन्यते लोको यथायोगम्। वादिनोऽपि विप्रतिपन्नाः, उपस्थापयन्ति च ते युक्तीरपि स्वस्वाभ्युपगमोपबृंहिणीः। **शून्यमित्यपरे** । अहंप्रतीतेरपि प्रतीत्यसमुत्पादात् सदसदादिचतुष्कोटिवर्जित एवास्याः परमार्थ इत्यपरे; 'अवयन्ति' इति शेषः। शून्यरूप आत्मा – इति तु न तेषां मतम्। 'न शून्यं नापि वा शून्यं तस्मात्सर्वं विधीयते' (मा.का.वृ.पृ. १५०), 'शून्यमिति न[1] वक्तव्यं नाशून्यमिति वा भवेत्। उभयं नोभयं चेति प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ (मा. का. २२–११) इति शून्यशब्दप्रयोगस्य धर्मनिःस्वभावताज्ञापनार्थत्वमेव हि ते वर्णयन्तीति। **अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्ता इत्यपरे**। देहादीनां भोक्तृत्वानुप-

---

1. 'शून्यमिति च वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत्' इति पाठान्तरापेक्षया चतुष्कोटिरहितत्वोपपादनार्थमिह 'न वक्तव्यम्' इत्येव वरमादृतः पाठ इति भाति ॥

यतः, अस्ति कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्त आत्मा अहंप्रत्ययालम्बनः, 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति' (?) इति हि विज्ञायते। 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इत्यादिना समुपन्यस्य प्रियसंसूचितस्यैव 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृ. ४-५-६) इति द्रष्टव्यत्वेनोपदेशात् 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' (कौ. ३ ८) इत्यादिना वागादिकरणव्यापृतस्यैव वेदितव्यतया समर्पणाच्च कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्त एवात्मा—इति युक्तिं वाक्यानि च समाश्रित्य ते तथाहुः—इति भावः। **भोक्तैव केवलं न कर्तेत्यपरे**। आत्मनः कर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणामानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात्। भोक्तृत्वे तु स्वात्मन्येव स्थितस्य चिन्मात्रस्वरूपविक्रियाया अदोषत्वाच्च प्रधानमेव कर्तृ, आत्मा तु भोक्तैव केवलं न कर्ता—इति हि सांख्यादीनामभिप्रायः। ननु 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यनन्तरसूत्रे वक्ष्यमाणलक्षणस्यैव जिज्ञास्यतया विवक्षितत्वे कथं कर्तुर्भोक्तुर्वा सतो विज्ञानात्मनः प्रसङ्गः? न हि तस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्वसामान्यमस्ति। लौकायतिकादयस्तु विज्ञानात्मवादिपर्यन्ताः नैवात्मनो जिज्ञास्यत्वमनुमन्यन्त इत्यन्यत्; शास्त्रप्रमाणकानां तु कथं संसार्यात्मनो जिज्ञास्यत्वोपन्यासः शोभत इति चेत्। शास्त्रप्रामाण्यादेवेति ब्रूमः। शास्त्रं हि 'अस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः ....' (बृ. २-१-२०) इत्यादिना आत्मन एव जगत्सृष्टिमाह। तथा शास्त्रप्रामाण्यादेवेदं श्रद्धेयम् इति जीवात्मवादिनां भावः॥

'अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्'। तद्व्यतिरिक्तः संसार्यात्मव्यतिरिक्तः। 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु. १-१-९) 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' (श्वे. ६-८) इत्यादि-

श्रुतिभ्योऽस्ति संसारिभ्यतिरिक्तोऽपीश्वरः । न ह्यल्पप्रज्ञस्य परिमितशक्तेः संसारिणो जगन्निर्माणादिसामर्थ्यमस्तीति शास्त्रयुक्तिसमाश्रयास्त एवं वदन्तीति भावः ॥

ननु—अहंप्रत्ययविषयस्यात्मनो विशेषं प्रति विप्रतिपत्तिर्दिदर्शयिषितात्र । तत् कथमस्मिन् प्रकरणे, अनात्मन ईश्वरस्यास्तित्वप्रदर्शनं संगतमिति चेत् । अत्र केचित्—अहंप्रत्ययविषयविप्रतिपत्त्यापि प्रणाड्या ब्रह्म विप्रतिपत्तिरेव निर्दिश्यते । यतो नाहंविषयविप्रतिपत्तिप्रदर्शनेन किञ्चित् कृत्यमिहास्तीति । तन्न युक्तमित्यस्मन्मतिः । 'तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः' इति प्रक्रम्य तद्व्यतिरिक्तप्रदर्शनस्यानवसरदुःस्थत्वात् । आत्मातिरिक्तत्वे हि ब्रह्मणः, तदस्तित्वप्रसिद्धिर्या सिषाधयिषिता तस्य सर्वस्यात्मत्वं हेतूकृत्य, सैव भज्येतेति । अतोऽयमत्र वाक्यार्थः । यथैव देहादिजीवान्तेषु प्रतिस्वम् अहंप्रत्ययविषयत्वप्रतीतिरस्तीति तेषामन्यतमस्यैवात्मत्वं युक्त्याभासेन शक्यसाधनम्, वाक्यानि च तत्तत्प्रतिपादकाभासानि शक्योदाहरणानि, तथैवाहंप्रत्ययविषयस्यात्मनः सर्वज्ञसर्वशक्तिमल्लक्षणेश्वरापेक्षया किञ्चिज्ज्ञत्वं परिमितशक्तित्वं चापि प्रत्यक्षादिप्रमाणाभासैः, 'अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' (मुं. ३–१–२), 'आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः' (श्वे. १–२), 'अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्' (श्वे. १–८) इत्यादिवाक्याभासैश्च सूपपादमिति ॥

एवमेव च '**आत्मा स भोक्तुरित्यपरे**' इत्यपि नेयम् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः, स एव त्वात्मा परमार्थतः – इत्यपरे वदन्तीत्यर्थकरणेन ; अहंप्रत्ययालम्बनस्यैवात्मनो विशेषस्वरूपनिश्चयाय

विप्रतिपत्तिप्रदर्शने प्रवृत्तानां वाक्यानां प्रवाहे पतितत्वात्–इति ज्ञेयम्। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. २–६), 'अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां. ६–३–२) इत्यादिश्रुतिभ्यः स्रष्टुरेवासंसारिण ईश्वरस्य जीवात्मना शरीरे प्रवेशो विज्ञायते। 'तत्त्वमसि' (छां. ६–८–७....) इत्यादिवाक्यैरात्मन एव च ब्रह्मभाव उपदिश्यते। न चात्मनः शरीरादिसंहतत्वं युक्त्यापि सिध्यति। तस्मात्, अहंप्रत्ययालम्बनस्यात्मनो भोक्तृत्वम् आभासमात्रम्। परमार्थतस्तु शरीराद्यनवच्छिन्न ईश्वर एवायम्। तथा चायं बृंहत्यर्थभूतनित्यशुद्धत्वादिधर्मवद् ब्रह्मैवेति ते वदन्तीत्यभिप्रायः॥

३७. परमतेन ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोपपादनम्, तत्परीक्षा च–

अत्र **नवीनाः**– ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयसंख्येयगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते। सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः। बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः। स च सर्वेश्वर एव। अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः। तापत्रयार्तैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः – इति॥

नवीनतरास्तु–यत्तावदुक्तं विषयाभावान्न जिज्ञासा कर्तव्या–इति, तदनुपपन्नम्। अनात्मजीवात्मनोर्विषयत्वानुपपत्तावपि, ईश्वरस्य तदुपपत्तेः। यदत्रोक्तम् ईश्वरः प्रमितो न वा इति, तत्र प्रमित इत्युत्तरम्। कथं तर्हि शास्त्रस्य तद्विषयत्वमिति चेत् प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यामेव निर्णय इति प्रतिबन्धकनिरासहेतोरपि विचारस्योपचारेण निर्णयहेतुत्वादुपपन्नमीश्वरविषयत्वम्। एतेनैतदपि निरस्तम्–ईश्वरस्य,

वेदप्रमाणकत्वे तत एव निश्चितत्वात् किं मीमांसयेति ? युक्तिवाक्याभासजनितविप्रतिपत्तिप्रतिबन्धस्योक्तत्वात् । तथा हि वेदप्रामाण्यमेवानङ्गीकुर्वाणाः केचिदीश्वर एव नास्तीति प्रतिपन्नाः । अपरे तु, एतदङ्गीकृत्यापि तद्वाचिनां पदानां जीवादिविषयतां व्याकुर्वन्तस्तदभावमास्थिताः । अन्ये तु पुनरस्तीश्वरः, किं तु परमार्थतो निर्गुण एवेति संगिरन्ते । एके तु सगुणोऽपि न जगतः कारणम्, अपि तूदासीन एवेत्यातिष्ठन्ते । केचित् कारणत्वेऽप्युपादानम् इत्यभ्युपयन्ति । निमित्तमात्रत्वेऽपि कतिपयगुणं गुणेभ्यो भिन्नमन्ये मन्यन्ते । इतरे तु भिन्नाभिन्नमुपगतवन्तः । केचित् विग्रहवन्तम् – इत्येवमाद्यास्वनेकासु विप्रतिपत्तिषु सतीषु तत्त्वज्ञानकरणादपि वेदात् तदनुत्पत्तौ तदपनोदनद्वारेण वेदेतिकर्तव्यतारूपा जिज्ञासा कर्तव्या–इत्याहुः ॥

तदेतदुभयमपि मतमत्रानुपादेयम् । कस्मात् ? यावता उभयथापि निर्विषयत्वमेव शास्त्रस्य स्यात्, पूर्ववादिशङ्कापरिहाराभावात् । कथमेतत् ? यस्तावत् प्रथमः पक्षः सर्वेश्वर एव ब्रह्मशब्दार्थः, स एव च तापत्रयार्तैर्जिज्ञास्य इति । तत्र प्रसिद्धं वा स्याद् ब्रह्म, अप्रसिद्धं वा ? –इत्यादिशङ्का तावद्दुष्परिहरा । न हीश्वरः प्रमाणात् सिद्ध एवात्र जिज्ञास्यते इति शक्यते वक्तुम् । प्रमितस्य ज्ञातत्वादेव जिज्ञास्यत्वानुपपत्तेः । अपि चेश्वरे प्रमाणं प्रत्यक्षादि, आगमलक्षणं वा स्यात् । नाद्यः । चार्वाकादीनां तत्र विप्रतिपत्तिदर्शनात् । न चागमः, आगमप्रमाणमङ्गीकुर्वतामपि केषाञ्चित् सांख्यादीनां तत्र विप्रतिपत्तेः । असिद्धमेवास्तु तर्हि जिज्ञास्यं ब्रह्मेति । नैव शक्यं जिज्ञासितुं तदित्युक्तम् । ननु चोक्तम् ब्रह्मशब्दस्यैव व्युत्पाद्यमानस्य स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधि-

[illegible] सोऽस्य मुख्योऽर्थो भवतीति । न । शब्दार्थव्यवहार-मात्रेण कस्यचिदर्थस्यासिद्धेः। अन्यथा खपुष्पादिसिद्धिरपि स्यादित्युक्तम्। अतोऽस्मिन् पक्षे ब्रह्मण एव तावदसिद्धत्वात्, न तस्य शक्यजिज्ञासत्व-मिति निश्चयः ॥

नापि द्वितीयः पक्षोऽनवद्यः। उक्तहेतोरेव। ननु वेदप्रमित एव शास्त्रे जिज्ञास्यते। न च शास्त्रवैयर्थ्यम्, विप्रतिपत्तिप्रतिबन्धनिवारणार्थं शास्त्रमित्युक्तम्। सत्यमुक्तम्। अयुक्तं तु तत्। तत्र विप्रतिपत्ति-निरासस्यैवाशक्यकरणत्वात्। कुत एतत्? इतः। जिज्ञासा, निदि-ध्यासपरमेश्वरानुग्रहतद्दर्शनपरमभक्तिपरमानुग्रहद्वारा मोक्षसाधनत्वात् कर्तव्या इति खलु भवदीया प्रक्रिया। तत्र विप्रतिपन्नसञ्चालितधियः करणादपि वेदादीश्वरज्ञानानुत्पत्तौ तदपनोदनार्थं हि वेदेतिकर्तव्यतारूपा जिज्ञासा कर्तव्येत्युच्यते। विप्रतिपन्नाश्च वेदप्रमाणका इव तदप्रमाणका अपि जाग्रतीत्यतः कथं वेदेतिकर्तव्यतालक्षणाया जिज्ञासायाः सार्थक्यं भवेत्? न हि वेदाप्रमाणकाश्चार्वाकबौद्धादयो वा वेदसमर्पितं ब्रह्मशब्दार्थमीश्वरं परोक्षतोऽपि प्रसिद्धमनुमन्येरन्, येन ते वेदेतिकर्तव्यतारूपजिज्ञासायामवतार्येरन्। अथ ईश्वरनास्तिकास्तेऽत्र कथायां नैवाधिकारिण इति ब्रह्मास्त्रेण ते निष्कास्यन्ते, तथापि ईश्वरास्तिककर्तॄणामपि मते वेदेतरागमप्रमाणमभ्युपगच्छतामीश्वरस्वरूप-सद्गुणेषु बहुधा विप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथ वेदबाह्या इति तेऽपि वादिनः कथातो बहिष्कार्या इत्याग्रहः, तथापि वेदेतिकर्तव्यतारूपजिज्ञासा कथमपि कर्तव्या स्याद् वेदे गुणपूर्ण ईश्वरः कश्चिदुपदिश्यते इत्यत्रापि सर्ववैदिकसंप्रतिपत्त्यभावे? न च 'जन्माद्यस्य यतः' इति जीवजड-

विलक्षणस्य ब्रह्मणो लक्ष्यमाणत्वादेव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्रापि जगत्कारणस्वरूपे वैदिकानामेव विप्रतिपत्तितादवस्थ्यात् । न च कृत्स्न-मीमांसासमाप्तौ विप्रतिपत्तिर्विनंक्ष्यतीति प्रत्याशा अस्ति । न हि भवदीयभाष्यकार एव मीमांसातत्त्वविदामुत्तम इति सर्वैर्वेदान्तिभिरद्यापि परिगृहीतः, येन तदीयरीत्यैव जिज्ञासा कृता वेदेतिकर्तव्यतापरिसमाप्ति-करी स्यादिति निश्चिनुमः । न चेतरेषां मतानां सर्वेषामप्यत्र प्रत्याख्या-नादियमेव समीचीनेति स्यास्यतीति जिज्ञासूनां श्रद्धा भवेत् । न हि भवदीयवाक्स्तंभनमन्त्रेणाद्यापि परवादिनो दूरीकृतानुपलभामह इति । तदेवमनुपपादितं जिज्ञासारम्भणे दूरत एव स्थिता निदिध्यासन-परमेश्वरानुग्रहादित्वन्मनोरथकल्पितसाधनपारम्परीति नैषोऽपि पन्थाः ॥

यथावर्णितभाष्यप्रस्थाननीत्या तु ब्रह्मशब्दो वेदान्तवाक्यावगतः, तस्य च व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते शब्दबलादिति 'अस्ति किमपि ब्रह्मशब्दार्थभूतं यथावर्णितम्' इति परोक्षतो मति-र्जायते वेदप्रमाणकस्य । ब्रह्मशब्दस्य च वेदान्तेषु बहुत्रात्मशब्द-सामानाधिकरण्येन प्रयोगदर्शनात् आत्मशब्दस्य च प्रत्यगात्मन्येव रूढत्वात्, प्रत्यगात्मत्वेनैव तद्ब्रह्म विज्ञेयत्वेनोपदिष्टमिति मतिरुदेति । एवं च यद्यप्यात्मास्तित्वस्य लोकतः सिद्धत्वाद् ब्रह्मणोऽप्यस्तित्वप्रसिद्धि-र्भवेत्, तथापि किंस्वरूपोऽयमात्मा यदव्यतिरिक्तत्वेन ब्रह्मोपदिश्यते? —इति संशयोऽवतिष्ठते । आत्मविशेषं प्रति वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । तन्निवारणार्थं च जिज्ञासा कर्तव्या भविष्यति । यत् सत्यम्, चार्वाकादयो आत्मास्तित्वेऽपि विप्रतिपद्यन्त एवेति, तथापि सार्वजनीनानुभवाप-

[illegible] ते उपेक्ष्या भवन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणामिति यथोदाहृत-[illegible] विशेषः ॥

३८. **विप्रतिपत्तिप्रदर्शनोपसंहारः** – तदेवं ब्रह्मणः सर्वात्म-[illegible]ऽप्यात्मविशेषं प्रति वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् संदिग्धत्वेन [illegible] ब्रह्मण इत्युपपादितम् । अथ ब्रह्मविषयकजिज्ञासायाः [illegible] दर्शयिष्यन् विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं तावदुपसंहरति – **एवं [illegible] विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः** – इति । '[illegible]' [illegible] प्रदर्शितानामात्मगतविप्रतिपत्तीनामुपलक्षणत्वं द्योतयति । [illegible]प्रतीतिविषयविशेषं प्रति विप्रतिपद्यन्ते वादिनः, एवं वक्ष्य-माण[illegible]कारणविशेषं प्रत्यपि विप्रतिपद्यन्त एव ते, 'कालः स्वभावो [illegible] भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्' (श्वे. १–२), 'ते [illegible]ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' ([illegible]), इत्यादिवाक्यतदाभासतदनुगुणयुक्तितदाभाससमाश्रयाः [illegible] । [illegible]तेषु वादिषु वेदान्तिनो युक्तिवाक्यसमाश्रयाः, तदितरे तु [illegible]वाक्याभाससमाश्रयाः–इति विवेकः । अत एव सम्यग्ज्ञं [illegible]यितुं जिज्ञासा युज्यत इति साधूक्तं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति, अत [illegible] तत्प्रकारशिष्ट्यर्थं शास्त्रारम्भश्चोपपन्नः–इति भावः ॥

३९. **जिज्ञासायाः सप्रयोजनत्वम्**–नन्वेवं विप्रतिपत्तिप्रपञ्चन-[illegible] सर्वत्राहंप्रत्ययविषयतायाः समानत्वे कथमिह विशेष-निर्धारणम् ? कथं वा आत्मास्तित्वप्रसिद्ध्या ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् ? [illegible] असाधारणधर्मः स्यादात्मनः, तदैव प्रतिज्ञातुं

शक्यते आत्मत्वेन ब्रह्मप्रसिद्धिरिति । यदा तु खलु तदेव व्यभिचरत्यात्मानम्–बुद्ध्यादिष्वपि तत्प्रतिभासात् – तदा कथङ्कारमात्मतत्त्वनिर्धारणम्, कथं वा ब्रह्मज्ञानप्राप्तिप्रत्याशा येन निःश्रेयसाधिगमाय जिज्ञासा प्रवर्तेतेति ? उच्यते । अत एव हेतोः किमेतत्प्रतीत्यर्हत्वं सर्वत्र समानं वस्तुवृत्तेनैव, किं वा एष्वेकतमस्यैवासाधारणं सत् तदन्यत्र तद्धर्मारोपेणैवावभासते ? – इति विचार्य निर्धारणीयेति जिज्ञासाप्रवृत्त्युपपत्तिः । अविपरीतप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेः, विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनाल्लोके, इहापि सम्यग्विचार्यायमेवात्मा इति विशेषतो निर्धारणेनैव निःश्रेयसप्राप्तिः स्यात्, विपरीतप्रतिपत्तेश्चानर्थप्राप्तिः । तदाह – **तत्राविचार्य यत्किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येत, अनर्थं चेयात्** – इति । मिथोविरुद्धेषु ह्येतेषु पक्षेषु न सर्वत्रापि समीचीना एव युक्तयः, वाक्यानि च सर्वत्र तत्तत्तात्पर्यवन्त्येव –इत्यास्थातुं युज्यते । परस्परमत्यन्तविरुद्धानां ह्यन्यतम एव पक्षः साधुः स्याद् युक्तिवाक्यावष्टब्धः । तदितरेषां न युक्तयः प्रमाणवाक्यानि वा सन्ति समाश्रयणाय । यास्तु युक्तित्वेन वाक्यत्वेन वा तैरुपस्थाप्यन्ते, ते युक्तिवदाभासन्ते प्रमाणवाक्यवदिति चेत्येव युक्तम् । यथा चेदं तथा वेदान्तवाक्यैर्ब्रह्म विजिज्ञास्यैवावगन्तव्यं श्रेयस्कामैरिति सम्यगेव सूत्रितं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति–इत्यभिप्रायः ॥

१०. शास्त्रावतरणिका

तस्मात्, ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥

४०. **सूत्रार्थस्य शास्त्रेण संगतिः**–अस्तु यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यः ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः। मीमांसाशास्त्रेण तु कथमस्य संगतिः? शास्त्रस्य ह्यधिकारिविषयाद्यनुबन्ध आदौ कथनीयस्तस्यारम्भणीयत्वोपपादनाय। इदं तु सूत्रं ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यतोपदेशगर्भेति किं केन संगतमिति? तत्राह – **तस्मात्, ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयत इति।** अयमाशयः। यद्यपि वेदान्तवेद्यं ब्रह्म सर्वस्यात्मभूतं चिन्मात्रात्मकत्वात् सर्वसाक्षीति न कस्यचित् प्रत्ययस्य शब्दस्य वा विषयः, तथापि, अस्मत्प्रत्ययविषयभूतमेव तद् व्यवहारगोचरं भवतीत्युक्तम् अध्यासभाष्ये '**नायमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्**' इत्यत्र। तादृशचैतन्याभासत्वाद् बुद्धेः, तदाभासत्वाच्च मनसः, मनआभासत्वाच्चेन्द्रियाणाम् इन्द्रियाभासत्वाच्च देहस्य, तेषु बुद्ध्यादिदेहान्तेषु परम्परया अहंप्रत्ययविषयत्वाभासवत्त्वेन आत्मत्वभ्रान्त्यालम्बनत्वमस्ति। प्रत्यगात्मनस्तु व्यवहारे अव्यभिचरितमहंप्रत्ययविषयत्वम्, परमार्थतो नित्यनिरस्तसर्वविशेषस्वरूपे एवावतिष्ठमानस्य – इत्येतद् वेदान्तवाक्यार्थनिश्चयादेव ज्ञाप्यमागमम्। अत एव 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या' इति जिज्ञासाकर्मत्वेनोपनिर्दिष्टस्य ब्रह्मणो वेदान्तैकसमधिगम्यत्वात्, जिज्ञासोपदेशेनैव वेदान्तमीमांसारम्भणं न्यायप्राप्तम्॥

आस्तां नाम। तथाप्यत्र तर्कस्य कोऽवसर इति? तत्राह – '**तदविरोधितर्कोपकरणा**' इति। वेदान्तेषु ब्रह्मणः सर्वस्यात्मत्वेनैव समर्पणात्, तस्मिंश्चात्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात्, वेदानुसारितद्विरोधितर्काणां प्राबल्यदौर्बल्यनिर्णयमन्तरेण जिज्ञासापरिसमाप्तिर्न

भवेदिति तर्कसतत्त्वविमर्शोऽप्यवश्यकरणीयतया प्राप्तः–इत्यभिप्रायः। वेदान्तवाक्यमीमांसा च तर्कोपकरणा क्रियतेऽत्र जिज्ञासूनामर्थायेति ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेनैव तादृशमीमांसाशास्त्रारम्भः क्रियत इति ॥

४१. **मीमांसास्वरूपम्** – अथ किमिदं मीमांसाशास्त्रम्, कश्चासौ तदविरोधितर्को नाम ? – इतीदं विविच्यते। तत्र मीमांसाशब्दस्तावत् कस्यचनानुष्ठेयस्य, यथावस्थितवस्तुनो वा, सतत्त्वस्य निर्धारणे प्रवृत्तस्य विचारस्य वाचकत्वेन वेदान्तेषु व्यवह्रियते। तद्यथा– 'अथातो व्रतमीमांसा' (बृ. १–५–२१) इत्यत्रोपासनकर्मविचारणा मीमांसाशब्दव्यपदिष्टा प्राणव्रतोपदेशार्था सार्थवादमारभ्यते। यथा च 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति' (तै. २–८) इत्यत्र निरुपाधिकानन्दस्वरूपाध्यवसानार्थं विचारणा प्रतायते मीमांसाशब्दव्यपदिष्टैव। तद्वदिहापि वेदान्तगतानि वाक्यानि किंपराणीति विचार्य ब्रह्मस्वरूपम्, शारीरात्मनस्तद्व्यतिरिक्तता, ब्रह्मोपासनाप्रकारश्चेत्यादीनां सतत्त्वं निर्णेष्यत इतीयं विचारणा 'वेदान्तमीमांसा', 'शारीरकमीमांसा' इति च व्यपदिश्यते। तादृशमीमांसाप्रकारप्रदर्शनार्थत्वाच्छास्त्रमपि मीमांसेत्युपचर्यत इति मन्तव्यम्। यद्यपि शास्त्रशब्दोऽयम् ऋग्वेदादिभिर्विभक्तस्य वेदस्यैव वक्ता मुख्यया वृत्त्या, शास्ति–अनुष्ठेयं विधत्ते इति, परमार्थतत्त्वमनुशास्तीति वा कृत्वा; तथापि तादृशशास्त्रवाक्यार्थनिर्धारणार्थत्वात् सूत्रात्मकग्रन्थमपि शास्त्रमित्युपचरन्ति। अस्य च मीमांसाशास्त्रस्य वेदान्तवाक्यानि मीमांस्यतया विषयः, तात्पर्यनिर्णयप्रकारं बुभुत्सुरधिकारी यथोक्तसाधनसंपन्नः, तन्निर्णयाच्च प्राप्यं निःश्रेयसं प्रयोजनम्–इत्यतः

सानुबन्धं शास्त्रमित्यभिप्रायेण 'वेदान्तमीमांसा', 'तदविरोधितर्कोपकरणा', 'निःश्रेयसप्रयोजना' इति विशेषणत्रयादानमिति ज्ञेयम् ॥

४२. **मीमांसोपकरणभूतस्तर्कः** – अथ तर्कं प्रति चिन्ता। उक्तमेतद् ब्रह्मावगतेः पुरुषार्थतोपपादनप्रस्तावे (खं. २४, पा. ५७), यथा महावाक्येन ब्रह्मावगतौ जनयितव्यायाम्, तदवान्तरवाक्यानि, आत्मन्यध्यारोपिततत्तदनात्मांशापोहेनोपकुर्वन्तीति। तद्यथा **तैत्तिरीयके** 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रतिज्ञाय, 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्युक्तरीत्या ब्रह्मण आत्मत्वं विनिर्दिश्य, तदवगत्युत्पादनार्थम् 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' (तै. २-२), 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः'(तै.२-३), इत्यादिना 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तै. २–५) इत्यन्तेन वाक्यजातेनार्थतोऽनुसंधीयमानेन देहप्राणमनआद्यात्मताबुद्धिः क्रमक्रमेणापोह्यमाना 'स यश्चायं पुरुषे' (तै. ३–१०) इति वाक्यश्रवणेन अप्रतिबद्धब्रह्मात्मावगतिप्राप्तौ द्वारीभवतीति यथोक्तावान्तरवाक्यार्थानुसंधानजः पञ्चकोशविवेकः '**श्रुत्यनुगृहीततर्कः**' इत्युच्यते। एवमेव **मुण्डकादिषु** तत्र तत्र श्रूयमाणानि सृष्टिवाक्यानि जगतो ब्रह्मात्मकत्वप्रदर्शनद्वारा ब्रह्मात्मावगत्यनुकूलं तर्कमनुगृह्णन्ति। एवम् अवस्थात्रयपरीक्षणवाक्यान्यपि **बृहदारण्यकादिषु** 'एष ब्रह्मलोकः सम्राडेनं प्रापितोऽसीति' (बृ. ४–४–२३) इत्यादिपरिसमाप्तिवाक्यजन्यावगत्यङ्गत्वेन तदनुकूलतर्कमनुगृह्णन्तीति बोध्यम् ॥

सोऽयं **श्रुत्यनुगृहीतस्तर्कोऽपि** श्रुत्यन्तर्भावेन श्रुतिरेवेति स्थिते, नागमविधया तत्त्वमुपदिशति, तर्कविधया तु – इति कृत्वा

तर्कशब्देन व्यवह्रियत इति बोध्यम् । अथ सर्वस्यास्य वेदान्तवाक्यकलापस्य कुत्र परमतात्पर्यमिति निर्धारयितव्ये, उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिलक्षणतात्पर्यलिङ्गानां समवधानेन वाक्यार्थानुगमपर्यालोचनरूपा या **'मीमांसा'**, जिज्ञासुभ्यः शिष्यते, सापि तर्क एव । वाक्यार्थाभ्यूहरूपमानसव्यापारत्वात् । ये चात्रोपकारिणः पूर्वतन्त्रसिद्धा न्यायाः सगुणविद्याविषयाः, याश्च श्रुतार्थापत्तिदृष्टार्थापत्तिलक्षणा उपपत्तयोऽत्रोपन्यस्यन्ते वाक्यार्थनिर्णयाय तेऽपि मीमांसारूपतर्कान्तर्गता एव द्रष्टव्याः ॥

अथ ये यथोक्तश्रुत्यनुगृहीततर्कमीमांसालक्षणतर्कोभयविलक्षणा **लौकिकास्तर्का** वेदान्ततर्कोपष्टम्भकाः, ये च प्रमाणानुग्राहकाः **केवलाश्च तर्काः** परमतनिराकरणार्थमुपयोक्ष्यमाणाः, ते सर्वेऽत्र **तदविरोधितर्का** उच्यन्ते । अत्र च तच्छब्देन वेदान्तवाक्यान्येव परामृश्यन्ते, न तु वेदान्तवाक्यमीमांसा । **' वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते .... अनुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते '** इत्युत्तरसूत्रभाष्यानुरोधात् । तत्र **श्रुत्यनुगृहीततर्कोपष्टम्भकस्य लौकिकतर्कस्योदाहरणं यथा** – मृदादिविकाराणां घटादीनामिव ब्रह्मकार्याणां तेजोऽबन्नानां वाचारम्भणत्वोपपादनरूपश्रुत्यनुगृहीततर्कानुसारेण सर्वस्यापि जगतः स्वकारणानन्यत्वं वाचारम्भणशब्दादिभ्यो हेतुभ्यः प्रसाध्य, तस्यास्य मीमांसालक्षणस्य तर्कस्योपकरणत्वेन ' भावे चोपलब्धेः ' (२–१–१५) इति कारणभावे एव कार्यस्योपलब्धेश्चैवम् इति **लौकिकतर्क** उपस्थाप्यते । **परमतनिराकरणाय लौकिकतर्कस्योपादानं यथा** – ' नाभाव उपलब्धेः '

(२. ३. २८) इति प्रत्यक्षोपलब्धस्य बाह्यवस्तुनोऽभावत्वमनुपपन्नमिति [illegible]निराकरणावसरे प्रमाणानुसारी लौकिकतर्क आनीयते। [illegible] तर्कादानं यथा – 'समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनव[illegible] ' (२-२-१३) इति परमाणुकारणवादनिराकरणार्थम्, कारण[illegible]अत्यन्तभिन्नस्य द्व्यणुकस्य समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां [illegible]पगच्छतः, समवायस्यापि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नत्वात्, [illegible]ायलक्षणेन सम्बन्धेन तैः संबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः स्यात्; [illegible], [illegible]न्यसम्बन्धकल्पनेनानवस्थादोषः प्रादुःष्यात्– इति केवल[illegible]त्वेनादीयत इति। त एतादृशास्तर्काः, मीमांसाशरीरान्तर्गत[illegible]रिणो भवन्ति पाकाध्यक्षस्येव सहकारिणः परिचारका इति 'उपकरणानि' इत्युच्यन्ते। तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह–' **वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा .... प्रस्तूयत इति** ' इति सर्वं [illegible] ॥

४२. तर्कविषये एकदेश्यभिप्रायः, तद्विमर्शश्च –

केचित्तु [illegible]ोऽनुमानं वेदान्तैरविरुद्धम्। तदर्थप्रतीतेरेव दृढत्वहेतुतया [illegible]ः -इति व्याचख्युः। तदयुक्तम्। वेदान्तार्थस्य ब्रह्मणोऽनुमाना[illegible]त्वात्। कथं तर्हि 'अनुमानमपि प्रमाणं भवन्न निवार्यते' इति भाष्यम्! तदेतदुत्तरसूत्रभाष्यार्थविवेचनावसरे मीमांसितव्यमिती[illegible]। **अपरे त्वाहुः** – अर्थापत्तिरनुमानं चात्र तर्कोऽभिमतः। [illegible] [illegible]मीमांसा। तस्या अविरोधिनः श्रुतिलिङ्गादयस्तार्तीयाः, [illegible] ; श्रुत्यर्थादयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकाः **कर्ममीमांसायां** [illegible] वेदस्य प्रत्यक्षादीनां तदर्थादीनां च लक्षणादीनि न्याय-

शास्त्रैर्विचारितानि । स्मृत्यादिमिश्च वेदानुमानेऽनुमानचिन्तोपयोगः । तेन विहितजातिव्यक्तिपदार्थविवेके वेदस्वरूपग्रहणे च न्यायशास्त्रस्योपयोगः । सर्वे चैते प्रमाणानुग्राहकत्वेन 'तर्का' उच्यन्त इति । तदसत् । वेदान्तवाक्यमीमांसाशास्त्रस्यार्थापत्त्यनुमानरूपत्वे मानाभावात् । श्रुतार्थापत्त्यादीनां मीमांसासाधनत्वेऽपि वाक्यार्थनिर्णये उपक्रमादीनां श्रुतिलिङ्गादीनां चैव यथायथं प्राधान्येनोपयोगात्; मीमांसैकदेशत्वेनैव श्रुत्यर्थापत्तेरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अनुमानस्य च तार्किकसंमतस्य ब्रह्मात्मविषयेऽनुपयोगात् । न्यायशास्त्रविचारितानामेव प्रत्यक्षादिलक्षणादीनां तद्विहितजातिव्यक्तिपदार्थविवेकस्यैव वा प्रकृतमीमांसायामुपजीव्यत्वेनाद्दतत्वे मानाभावात् । तस्मात्, य एव लौकिकास्तर्काः श्रुत्यनुगृहीततर्कानुसारिणः, ये च तदविरोधिनः केवलास्तर्काः परमतखण्डने स्वाभ्यूहिताः, त एवात्र 'तदविरोधितर्कोपकरण'शब्देन गृह्यन्ते । तद्विरोधिनस्तु केवलास्तर्काः परित्यक्ष्यन्ते । तेषामत्रानुपयोगात्, अप्रतिष्ठानदोषकलङ्कितत्वेन विप्रलम्भकत्वाच्चेति बोध्यम् । यथा चैतादृशतर्कोपकरणे प्रकृतशास्त्रे सम्यग्युक्तीः, वाक्यानि च ब्रह्मात्मैकत्वे तात्पर्यवन्ति समाश्रित्य 'आत्मा स भोक्तुरित्यपरे' इति पक्षस्यैव निर्दोषत्वं प्रदर्श्यते, यथा चैतदतिरिक्तपक्षाणां युक्त्याभासवाक्याभाससमाश्रयणात् सदोषत्वमुद्घाट्यते, तथा तत्र तत्राधिकरणे भाष्यावलोकनेनैव स्फुटीभविष्यति । तस्मात्, विशिष्टाधिकार्यभिधेयसंवन्धप्रयोजनत्वात्, प्रारम्भणीयमिदं शास्त्रमित्याशयवानाह – '**वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयत**' इति ॥

अथ जिज्ञासाधिकरणे परिशिष्टचिन्ता

---

१. अधिकरणभाष्यसारः

४४. **अधिकरणे विचारविषयः** – अथ ' विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥ ' इत्युक्तप्रकारेणास्याधिकरणस्याङ्गानि विभज्य विचार्यन्ते । तत्र ' तद् विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति ' (तै. ३–१) इत्यादिवेदान्तवाक्योपदिष्टा ब्रह्मजिज्ञासा **विषयः** ॥

यद्यपि सूत्रे वेदान्तवाक्यविचारः प्रतिज्ञात इत्यत्र गमकं किमपि नोपलभ्यते ; सूत्राक्षराणि तु ब्रह्मजिज्ञासोपदेशमात्रेणोपक्षीणानि दृश्यन्ते । न च भाष्येऽपि सूत्रं वाक्यविचारपरत्वेन व्याख्यातमस्ति ; ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यत्वोपपादनपरत्वेनैव हि तत्र सूत्रं प्रदर्शितमिति । तथापि ' शास्त्रयोनित्वात् ' इति तृतीयसूत्रे स्फुटतरं सूच्यमाणं शास्त्रप्रमाणकत्वं मनसि कृत्वैवेदं सूत्रमारब्धम् इति गम्यते । इतरथा हि ब्रह्मपदार्थस्य लोकसिद्धब्राह्मणादिपरत्वे तस्यार्थस्य ज्ञातत्वादेव जिज्ञास्यत्वानुपपत्तेः । लोकप्रसिद्धव्यतिरिक्तत्वे तु अप्रसिद्धस्य तस्य जिज्ञासाया एवासम्भवप्रकरणत्वाच्च शास्त्रानारम्भ एव प्रसज्येतेति । भाष्ये तु—अतःशब्दव्याख्यानावसरे, ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानावसरे च विस्पष्टं सूत्रस्य श्रुत्यनुगमः कथित इति वाक्यविचारो नान्तरीयकत्वेन प्राप्तः । विशिष्य च सूत्रतात्पर्योपसंहारवाक्ये स्पष्टतरमेवोक्तं ' जिज्ञासोपन्यास-

मुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा प्रस्तूयत ' इति । तस्मात्, 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यादिवाक्योपदिष्टैव ब्रह्मजिज्ञासा अत्र विषय इत्यवगच्छामः ॥

४५. **जिज्ञासागतः संशयः** — अत्र संशयः । श्रुत्युपदिष्टा ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या वा न वा ? — इति ॥

किं कारणमत्र संशयः ? जिज्ञासाविषये ब्रह्मणि तदर्हत्वानर्हत्वयोरनिश्चयात् । कथम् ? यदि हि ब्रह्म सन्दिग्धस्वरूपं स्यात्, तज्ज्ञानं च सप्रयोजनम्, तर्हि जिज्ञास्यं भविष्यति । अथ नैव संदिग्धस्वरूपं ब्रह्म, तज्ज्ञानं च निष्प्रयोजनम्, तर्हि स जिज्ञास्यं भवेत् । यद्धि संदिग्धं सप्रयोजनज्ञानविषयभूतं च, तदेव तु जिज्ञास्यं भवति । न चात्र निश्चयोऽस्त्यस्माकं ब्रह्म संदिग्धरूपमेव, तज्ज्ञानं च सप्रयोजनमेव —इति । अतस्तज्जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वे संशय उपपद्यते ॥

४६. **पूर्वः पक्षः**—किं तावत् प्रतिभाति ? न जिज्ञास्यं ब्रह्म । (१) संशयप्रयोजनयोरभावात्, अधिकार्यसंभवाच्च । यदि तावत् ब्रह्मशब्दो वेदगतः, तर्हि न लौकिक इत्यप्रसिद्धार्थकः । तस्मादप्रसिद्धत्वादेव ब्रह्म न शक्यं जिज्ञासितुमिति प्राप्नोति । अथ लौकिक एवायं शब्दो वेदे प्रयुक्त इत्युच्यते, तर्हि ज्ञात एव ब्रह्मपदार्थ इति नार्थस्तज्जिज्ञासया । संशयाभावात् तत्र । प्रयोजनाभावाच्च तज्ज्ञानेन । न हि यथावस्थितवस्तुमात्रज्ञानेन प्रयोजनं समस्ति कर्मज्ञानेनेव । कर्मसतत्त्वं ज्ञात्वा, तदनुष्ठाय च तत्फलं लभते लोक इति प्रसिद्धम् । न च केनचिद् वस्तुमात्रज्ञानेनानुष्ठाननिरपेक्षेण प्रयोजनं दृष्टमिति । अधिकार्यसंभवाच्चैवम् । संभावितेऽपि खलु कर्मफलविलक्षणे यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्रयोजने,

न हि संभाव्यते तादृशोऽधिकारी यः समुत्सृज्य दृष्टमदृष्टं च कर्मफलं [illegible]फलेनार्थी भवेदिति । तदेवं ब्रह्मणि प्रसिद्धेऽप्रसिद्धे वा [illegible] जिज्ञासाप्रयोजकस्यानुपपत्तेः, ब्रह्मज्ञानस्य च निष्प्रयोजनत्वात्, [illegible]संभवाच्च, न जिज्ञास्यं ब्रह्म इत्येवं प्राप्तम् ॥

४७. **सिद्धान्तः** – सिद्धान्तस्त्वेवम् । जिज्ञास्यं ब्रह्म, [illegible]प्रयोजनत्वयोः सद्भावात्, अधिकारिसंभवाच्चेति । वेदैक-[illegible]त्वेऽपि खलु ब्रह्मणो नाप्रसिद्धत्वम् । ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पाद्य-[illegible] नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसर्वज्ञसर्वशक्तिलक्षणेनार्थेनार्थवत्त्वावगमात् । [illegible]नोपदिश्यमानस्य तस्यास्तित्वप्रसिद्धेरनाशङ्कनीयत्वाच्च । न [illegible]देव तस्यासंदिग्धत्वेनाजिज्ञास्यत्वापत्तिः । आत्मत्वसामान्येन [illegible]ऽपि तद्विशेषं प्रति वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । देहादिसर्व-[illegible]न्तेषु को वा परमार्थात्मा इत्यत्र सन्देहोपपत्तेः । न च ब्रह्म-[illegible] प्रयोजनाभावः । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिना वेदेनैव [illegible] परमपुरुषार्थहेतुत्वज्ञापनात् ; ज्ञानस्याज्ञानाद्यनर्थनिबर्हण-[illegible]दर्शनाच्च लोके । न च कर्मणापि तादृशपुरुषार्थलाभः शक्य-[illegible] । वेदेनैव 'पुण्यकृतो लोकः क्षीयते' इत्यादिना कर्मफलस्य [illegible]नात् । अज्ञानमात्रव्यवहितस्य नित्यसिद्धपुरुषार्थस्य [illegible]निबर्हणद्वारा लम्भकत्वे कर्मणः सामर्थ्याभावाच्च । न च [illegible]री यः कर्मफलत्यागपूर्वकं यथोक्तपुरुषार्थेनार्थी भवेत् । [illegible]मादिसाधनसंपन्नस्य वेदबोधितस्यैव पुरुषस्य तादृशाधि-[illegible]ति ॥

४८. **शास्त्रेण संगतिः** – तदेवं जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वोपपादनेन जिज्ञासाप्रकारनिर्णायकवेदान्तवाक्यमीमांसाशास्त्रस्यारम्भणीयत्वोपपादनात्, अस्य सूत्रस्य शास्त्रेण संगतिरपि दर्शितं भवति । एवं चास्य सूत्रस्य सकलशास्त्रोपोद्घातत्वमपि फलति । सूत्रस्थजिज्ञासान्तर्गतावगतिलक्षणज्ञानशब्दादर्थाक्षिप्तमज्ञानमध्यासरूपत्वेन विनिर्णीय शास्त्रविषयाद्युपपादनार्थत्वात् । अध्यासभाष्यस्यापि शारीरकभाष्योपोद्घातत्वात्, सूत्रेण शास्त्रेण च संगतिश्च सिध्यतीति सर्वं सुस्थम् ॥

२. निर्विशेषतत्त्ववादे सूत्रस्वारस्यम्

४९. **निर्विशेषवादे जिज्ञासानुपपत्तिरिति शङ्का** – अत्रेत्थं शङ्कयते कैश्चित् – निर्विशेषचिन्मात्रं तत्त्वम् इति वादे कथं जिज्ञासासूत्रारम्भ उपपद्यते ? न हि तावन्निर्विशेषे वस्तुनि 'इदं प्रमाणम्' इति शक्यते वक्तुम् । सविशेषवस्तुविषयत्वात् सर्वप्रमाणानाम् । यस्तु स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठस्समयः, सोऽप्यात्मसाक्षिकसविशेषानुभवादेव निरस्तः ; 'इदमहमदर्शम्' इति केनचिद् विशेषेण विशिष्टविषयत्वात् सर्वेषामनुभवानाम् । सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद् युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्क्रष्टव्य इति निष्कर्षहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते । स्वापमदमूर्छादिषु च सविशेष एवानुभवः । तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्, तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसंधानं स्यात् । न च

नत्वमि । निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकरदेहविगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्य-स्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति। न केवलमस्मरणनियमात् अनु-भवाभावः, किं तर्हि सुप्तोत्थितस्य 'इयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषम्' इति प्रत्यवमर्शेनापि निर्विशेषानुभवाभावसिद्धिः । तमोगुणाभिभवात्, परागर्थानुभवाभावाच्च, अहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽपि, आप्रबोधात् 'अहम्' इत्येकाकारेणात्मनः स्फुरणात्, सुषुप्तावपि नाहं-भावविगमः । भवदभिमताया अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति वक्तव्यम् । न हि सुप्तोत्थितः कश्चित् 'अहंभाववियुक्तार्थान्तरप्रत्यनीकाकारा शून्यहमज्ञानसाक्षितया अवतिष्ठते' इत्येवंविधां स्वापसमकालामनुभूतिं परामृशति । एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः–'सुखमहमस्वाप्सम्' इति। अनेन प्रत्यवमर्शेन तदनीमप्यहमर्थस्यैवात्मना सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते । तदेवं सर्वप्रमाणानामपि सविशेषवस्तुविषयत्वात्, अनुभव-त्वेनाभिमतस्य च सर्वास्वप्यवस्थासु सविशेषत्वेनैवानुभवात्, आत्मनश्च सर्वदा अहमर्थस्वरूपत्वेन ज्ञातृत्वेन च सविशेषत्वात्, न कथमपि निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । स्वाभ्युपगमविरोधाच्च । सन्त्येव हि स्वाभ्युप-गताश्च नित्यत्वादयोऽनेके विशेषा आत्मनः ; ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः । शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधान-सामर्थ्यम् । पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः । पद-समूहरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेष-वस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यात् न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम् । तदेवं निर्विशेषवस्तुन एव तावद सिद्धेः किमिदमुच्यते ब्रह्मणो वेदैकगम्यत्वम्

आत्माद्व्यतिरिक्तत्वेन च तदस्तित्वप्रसिद्धिः, तद्विशेषे च वादिविप्रतिपत्तेः, तन्निश्चयाय जिज्ञासोपन्यासमुखेन मीमांसारम्भ इत्यादि ? न हि सर्वथाप्यसिद्धे वस्तुनि सर्वमिदमुपपद्यते, विशिष्य च सूत्रारम्भः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इतीति ॥

५०. **निर्विशेषं वस्तु स्वयंसिद्धम्** – अत्रोच्यते । सर्वमिदं निर्विशेषवस्तुवाद्यभिप्रायानभिज्ञतामूलम्, अध्यासभाष्यजिज्ञासासूत्रभाष्यार्थानालोचनामूलं च । न हि प्रत्यस्तमितसर्वविशेषं वस्तु प्रमाणविषयभूतमिति, प्रमाणतः सिद्धिरेव वस्तुसिद्धिरिति वा कुत्राप्यनुमतमस्ति भाष्ये, येनायमुपालम्भः शोभेत । अध्यासभाष्य एव तावत् सर्वेषां प्रमाणप्रमेयव्यवहाराणाम् अविद्यापुरःसरत्वमुपपादितम् । एवं च शब्दोऽपि खलु प्रमाणकुक्षिनिक्षिप्त एवेति कथङ्कारं तत्त्वस्य शब्दविषयत्वमङ्गीक्रियेत निर्विशेषवादिना, सर्वेषामपि प्रमाणानामविद्याविद्यमानत्वमेव प्रतिजानानेन ? ननु कथं तर्हि 'सर्वे वेदान्ता आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये आरभ्यन्ते' इत्यध्यासभाष्योपसंहारवचनम्, तदुपपादनाय शारीरकमीमांसारम्भप्रतिज्ञानं वा ? न हि सर्वप्रमाणागम्ये वस्तुनि वेदान्तानां प्रवृत्तिरित्यवकल्पेत, तदर्थनिर्णयार्थं च मीमांसासूत्रविततिनिर्माणप्रयास इति । उक्तप्रतिवचनमेतदपि चोद्यम्, 'अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय' इत्यादिभाष्यवचनेनैव । एतद्धि तत्रोक्तं भवति – यद्यपि चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्मैवैकं सर्वस्यात्मा परमार्थतः, तथापि नैसर्गिकाविद्यादूषितदृष्टिर्लोकस्तस्मिन् अविद्याविद्यमानात्मतादात्म्यं ताद्धर्म्यं चाध्यस्य व्यवहरति 'अहमिदम्, ममेदम्' इति । तस्या अस्या अध्यासलक्षणाया

अविद्यायाः सर्वानर्थहेतोः प्रहाणद्वारेण यथावस्थितमेवैकत्वमवबोधयितुं प्रवृत्ताः सर्वे वेदान्ताः । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानाम्, तथा न्यायेन निर्णेतुकामो भगवान् बादरायणः सूत्रसंदर्भमारब्धवान् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीति ॥

यदपि चोद्यते निर्विशेषात्मवस्त्वेव तावन्न सिद्धमिति । तदप्युक्तप्रतिवचनं भाष्यकारेणैव 'अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः' इति । एतदुक्तं भवति – आत्मा तावत् प्रसिद्ध एव । अपरोक्षानुभवरूपत्वात् सर्वस्येति । न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्यप्रसिद्धो भवति । स एव तु वस्तुतो निर्विशेषस्वरूपं ब्रह्मेति प्रोच्यते वेदान्तेषु 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ. ३. ९. २६) इति । न च स प्रत्याख्यातुं शक्यः केनचिदपि, आत्मत्वादेव सर्वस्येति ॥

ननु चापरोक्षानुभवत्वमपि निर्विशेषस्यापोदितं मया 'इदमहमदर्शम्' इति सविशेषत्वेनैवानुभूयमानत्वात् सर्वानुभवानाम् – इति प्रतिपादयता, सुषुप्त्याद्यवस्थास्वप्यात्मनोऽहमर्थत्वेन ज्ञातृत्वेन च सविशेषत्वमेवेति सुप्तोत्थितस्य 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति सविशेषात्मविषयानुभवस्मरणेन निर्विशेषानुभवस्मरणाभावनियमं चोदाहृत्य प्रसाधयता । सत्यम्, अतो ह्यपरोक्षानुभवत्वमात्मनः । मिथ्यापवादस्तु सः । न हि अनुभवितृत्वेनाभिमतानां सर्वेषामनुभविता कूटस्थनित्यः सर्वसाक्षी स्वप्रकाशस्वभावत्वेनापरोक्षः केनचिदनुभूतचर इत्युपपादितमस्ति भवता, नापि केनचिदप्यनुभवानुसारितर्केण । अतः सविशेष एवायं सर्वसाक्षिस्वभावोऽनुभव इति, तथैवानुभूयत इति च साहसम् । न च

भवदुदाहृतविशेषानुभवैः कश्चिदतिशयोऽनुभूयते यथोक्ते स्वात्मन्यनुभवरूपे–इति शक्यं दर्शयितुं केनचित्। नापि साक्ष्याणां सविशेषानुभवशब्दितानां साक्षिभूतानुभवधर्मत्वेनानुभूयमानत्वमस्ति । येन तस्यापि सविशेषता स्यादपि। साक्ष्यत्वेनानुभूयमानत्वादेव साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेः। ननु च साक्षित्वमेव तावद् विशेषः, अनुभवत्वं च । सन्ति च नित्यत्वादयोऽनेके विशेषाः, ते च न वस्तुमात्रमिति शक्यं वक्तुमित्यवोचम्। अतो निर्विशेषमिति वचनं वचनीयमेवेति चेत्। भावानभिज्ञोऽसि । न हि साक्षित्वादय आत्मवस्तुव्यतिरिक्ता विशेषा केनचित् संबन्धेन तत्संबद्धा वस्तुसन्त एव सन्तीति कृत्वा साक्ष्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते निर्विशेषवस्तुनि, कथं तर्हि साक्ष्यत्वानुभाव्यत्वानित्यत्वादयो ज्ञेयधर्मा विशेषा परमार्थवस्तुनि न सन्तीति तानपह्नोतुमेव ते तस्मिन्नुपचर्यन्ते। इत्थं च विषयगतविशेषापह्नवमात्रार्थत्वादेषां शब्दानां वस्तुन्यपि किञ्चिद्विशेषसमर्पकत्वं न शक्यकल्पनम्। शब्दविकल्पजा एव ह्येते। अन्यधर्मप्रसक्तिनिषेधपरत्वात् साक्ष्यादिशब्दानाम्, 'शिलापुत्रकस्य शिलैव शरीरम्' इति यद्वत्। अतोऽनवद्यः साक्ष्यादिशब्दप्रयोगः। सुप्तिमदमूर्छाद्यवस्थादृशि यथा ॥

एतेन स्वापमदमूर्छादिष्वपि सविशेष एवानुभवः, यतस्तास्ववस्थास्वनुभूता चेदनुभूतिः, सुप्तोत्थितेन स्मर्येत, न चैतदस्तीति निरस्तम्। न ह्यनुभूतिरूपः साक्षी जातुचिद्विपर्यीकृत्यानुभूयते स्मर्यते वा केनचित्। नित्यापरोक्षानुभूतिस्वरूपोऽहमिति खल्वात्मानुभवो नाम। अतोऽनुभवितुः स्मर्तुश्च स्वरूपमात्रत्वान्न शक्योऽनुभवितुं स्मर्तुं वेति युक्तम्। यत्तूक्तं 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति सुप्तोत्थितपरामर्शादेव

[illegible]रूपं सविशेषत्वं सुप्तात्मनि सिध्यतीति, तदुक्तम् । [illegible] कस्यांचिदपि जातुचित् 'अहं सुखं स्वपिमि' इत्यनुभवाभावात्, [illegible]स्यानवकाशत्वाच्च तत्र । विशेषानुभवराहित्यमेव हि [illegible] । अतो यथोक्तबलान्न तत्र विशेषानुभवानुमानं समीचीनम् । न च तमोगुणाभिभवात्, परागर्थानुभवाभावाच्च तत्र विविक्त[illegible]भावः — इति समीचीनस्तर्कः । तत्र तमोभिभूतत्वस्य [illegible]स्य च सुप्तोत्थितपरामर्शबलादेवानुमेयत्वात् । न हि [illegible] परागर्थतत्त्वं वा तत्रावस्थायां केनचिदनुभूतचरम्, [illegible] वा । विशेषानुभवराहित्यस्यैव सुषुप्तत्वात्, यस्यकस्यचिद् विशेषस्य तत्रानुभवे सति सुषुप्तित्वमेव तस्या अवस्थाया भज्येतेति । [illegible] संप्रधार्यम् — किं सुप्तोत्थितपरामर्शबलात् सुप्तस्य सविशेष[illegible] क्रियताम्, आहोस्वित् सुषुप्ते कस्यचन विशेषस्याननुभवा[illegible] । वयं तु पश्यामः, सुषुप्तात्मसतत्त्वस्य सुषुप्तदृष्ट्यैव [illegible]ऽवस्थान्तरदृष्ट्या परिशीलनादिति । कस्मात् ? अनु[illegible]नुभवान्तरसतत्त्वावधारणमपि युक्तमिति स्वीकारे हि [illegible] शीतः स्यादिति तर्कस्यापि युक्तत्वं प्रसज्येत । [illegible] कस्यांचिदपि द्वितीयस्याभावादेव तत्र विशेषानुभवाभावः, [illegible] कञ्चिदभिभवादित्येवावगन्तुं ज्यायः । श्रुतिश्चात्र [illegible] 'यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन् वै तन्न पश्यति .... न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्' (बृ.४—३—२३) इत्यादि ॥

[illegible], [illegible]विशेषाणामशेषविशेषसाक्षिभूतात्मधर्मत्वा[illegible], [illegible] वस्तुस्वरूपव्यतिरेकेणाभावात् साक्ष्यादि

। ।

शब्दानां 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इतिवद् व्यपदेशमात्रत्वात्, सुषुप्त-मदमूर्छाद्यवस्थासु चात्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदपि विशेषस्याननुभवाच्च स्वतःसिद्धनिर्विशेषानवच्छिन्नाद्वितीयस्वरूप एवात्मेत्यनवद्यम् ॥

५१. निर्विशेषवादे सूत्राक्षराञ्जस्यम् — ननु भवतु नाम स्वयंसिद्धं निर्विशेषवस्तु सिद्धमित्यपि । तत्र कथं प्रकृतसूत्राक्षराणि स्वरसानि भवेयुरिति तु न विद्मः । न हि तावन्निर्विशेषवस्तुनः सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविरहिणो ब्रह्मशब्दगोचरत्वमुपपन्नम्, जिज्ञास्यत्वं वा, येन 'ब्रह्मजिज्ञासा' इति तदभिप्रायेण सूत्र्येत । कश्चात्र जिज्ञासाया-मधिकारी स्यात् ? ब्रह्मणोऽन्यस्तावन्न विद्यते । अद्वितीयत्वात् ब्रह्मणः । न च ब्रह्मण्येव जिज्ञास्यत्वं जिज्ञासुत्वं च युगपदवकल्पेयाताम् । एकस्मि-न्नेव कर्मकर्तृत्वविरोधात्, निर्विशेषत्वाभ्युपगमहानिप्रसङ्गाच्च । न हि तत्र जिज्ञासुत्वादिविभागलक्षणो विशेषश्चास्ति निर्विशेषत्वं च—इत्यव्या-हतं स्याद् वचः । नापि ब्रह्मणोऽद्वितीयादन्योऽस्ति शक्यप्रकल्पनः पुरुषार्थः, यत्प्राप्तये जिज्ञासेयं कर्तव्येति 'अतः'शब्देन सूच्येत । न च 'नित्यशुद्धत्वादिधर्मकमद्वितीयं ब्रह्माहमस्मि' इति कस्यचिदपि ज्ञान-मुत्पद्येतेति संभाव्यते । अद्वितीयब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तादृशज्ञानस्यैवासंभा-वनीयत्वात् । तदस्तित्वकल्पयितुरप्यशक्यसंभावनत्वात् । तथा कल्पयिता ह्यवश्यमात्मनि प्रमातृत्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च कल्पयेत्; इतरथा जिज्ञासाकर्तृत्वज्ञानावाप्तृत्वतत्फलभूतपुरुषार्थभोक्तृत्वानामनवक्लृप्तेः । अभ्युपगते च सर्वस्मिन्नेतस्मिन् तत एव भवेन्निर्विशेषवस्तुप्रतिज्ञा-हानिरिति ॥

अत्र ब्रूमः । यदेवंलक्षणं शब्दजालं प्रसारयन् भवान् पृष्टो वक्तव्यम्, किमियं शङ्का निर्विशेषतत्त्वमवगतवतः, किं वा अनवगतवत इति । अनवगतवत एवेति । नैवं शक्यम्, यतस्तथावगमवतो नैव भवति शङ्का परिहारो वा । निर्विशेषतत्त्वव्यतिरेकेणान्यस्यादर्शनादेव । अथानवगतवत एवेयं शङ्केति, न तर्हि तस्य शङ्का समस्ति । कारणं तेनाभ्युपगता एव जिज्ञास्यजिज्ञासाज्ञानतत्फलादिविशेषाः । तादृशमभ्युपगतविशेषास्तित्वो यदि साधनविशेषसंपन्नः, तं प्रति ब्रह्मजिज्ञासोपदेशः शक्यत एव कर्तुमिति किमत्र चोद्यते ?

ननु च निर्विशेषतत्त्वप्रतिपादका आचार्या यदि सन्ति, तर्हि कथङ्कारं ते तथालक्षणतत्त्वप्रतिपादने, तज्जिज्ञासोपदेशे वा प्रवर्तेरन् ?— इति पर्यनुयुज्यते । यदि हि ते वस्तुगतविशेषान् प्रतियन्ति, न ते निर्विशेषवस्तुविदः । अथ न प्रतियन्ति, नैव शक्यं प्रतिपादयितुम्, उपदेष्टुं वा; प्रतिपादनादिविशेषाभावादेव वस्तुनीति चेत् । न भवान् वेद शास्त्राचार्यप्रवृत्तिवृत्तसतत्त्वम् । न हि वस्तुत एव सविशेषं वस्तु शास्त्रदृष्ट्या, आचार्यदृष्ट्या वा येनेत्थं व्याहतिश्चोद्येत । संव्यवहारमात्रकल्पनार्थत्वात् तत्र विशेषस्य । न हि शुक्तिकासतत्त्वविवेकवतापि 'शुक्तिका रजतवदवभासते' इति बुद्धिर्व्यपदेशश्च भवतीत्येतावता शुक्तिका रजतमेव भवति परमार्थतः । न चाविवेकिनां शुक्तौ रजतमिति मिथ्याव्यवहारमात्रेण सा रजतं भवति । तद्वदिहापि सर्वं वस्तु सविशेषमिति मिथ्याबुद्धिमतामर्थाय निर्विशेषेऽपि वस्तुनि सविशेषत्वमध्यारोप्य तदपवादेन तत्सतत्त्वमुपदिशता न सविशेषमेव भवेद्

वस्तु परमार्थतः । ननु चैवं सर्वोऽपि विशेषोऽध्यारोपत एवेति प्रतिपन्नानां दृष्ट्या प्रतिबोध्यशिष्यजनोऽप्यध्यारोपित एवेति तत्कृते उपदेशशास्त्रप्रणयनादौ प्रवृत्तिर्न प्रेक्षावतां स्यात् ; अथ च ते तत्र प्रवृत्ता इति कथमाप्ता भवेयुरिति चेत्, तेषां प्रवृत्तेरपि बोध्यजनदृष्ट्यैव संव्यवहारालम्बनार्थत्वात्, स्वदृष्ट्या तु सर्वस्यापि निर्विशेषवस्तुमात्रत्वाददोष इति ब्रूमः । अत एवाभियुक्तवचनम्– 'विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ।' (मां. का. १–१८) इति । विकल्पः– शास्ता, शास्त्रम्, शिष्य– इति विकल्पनम् इत्यर्थः । अतोऽत्राध्यारोपदृष्ट्यैव श्रुतिसूत्रयोः सविशेषमभ्युपगम्य तत्त्वबोधने प्रवृत्तिरिति सर्वमनवद्यम् ॥

तत्रैवं सति ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तनित्यशुद्धत्वादिधर्मवत्त्वम्, सर्वस्यात्मत्वेन लोके प्रसिद्धिः, आत्मनः सामान्यतः प्रसिद्धत्वेऽपि तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तयः, तत्तत्त्वं जिज्ञासित्वा यथावत्प्रतिपत्तुर्निःश्रेयसप्राप्तिः, निःश्रेयसार्थिनो मुमुक्षोस्तत्त्वजिज्ञासायामधिकारः, अवगतिपर्यन्तज्ञानावाप्त्या जिज्ञासापरिसमाप्तिः, अवगतेर्वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानरूपप्रमाणान्ते जायमानत्वेनाभिव्यक्तिः, अविद्यादिसंसारबीजानां निःशेषनिबर्हणत्वेन पुरुषार्थत्वम्, एवंविधजिज्ञासाप्रकारबोधनार्थं वेदान्तवाक्यमीमांसाशास्त्रप्रवृत्तिः – इत्येतत् सर्वमपि सिद्धवत् परिकल्प्यैवोपदिशन्त्याचार्याः शिष्यप्रतिबोधनार्थम् । जिज्ञासापरिसमाप्तिसमये तु 'नेति नेति', 'अस्थूलमनणु' – इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन प्रसक्तं सर्वमपि विशेषमपवदन्ति परमार्थत एव सविशेषत्वमाशङ्क्य वस्तुन इति । अतो न दोषः । तथा हि संप्रदायविदां वचनम् –

'प्रत्यगेकत्वप्रतिपादनाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति । न चैवं शङ्कनीयम्– आचार्या लोकानुभवेनावगतमेव सविशेषत्वं स्वयं निर्दिश्य कथं स्वयमेव पुनरपवदेयुरिति । यस्मात्, लोकप्रसिद्धमेव सविशेषत्वमनूद्य तस्य मिथ्यात्वमुपपाद्य विशुद्धं तत्त्वं प्रतिपादयन्ति ते । न तु स्वयमपि सविशेषत्वमेव तथ्यमिति प्रतियन्ति । अतोऽनवद्यमेतत् । प्रसिद्धश्चायं शोधनक्रमो लोके यत् कल्पितोपायद्वारेण तत्त्वावेदनम्, आवेदनान्ते च तदुपायजनितविशेषपरिशोधनेन तत्त्वोपसंहारश्च संख्यावर्णादि-तत्त्वप्रतिबोधनस्थलेषु । तद्वदेवेहापि ब्रह्मणि जिज्ञास्यत्वादिविशेष-परिकल्पनापूर्वकं निर्विशेषतत्त्वावेदनं विशेषापनयश्चेति सर्वं शिवम् ॥

५२. जिज्ञासाद्युपपादनाय मूलाविद्या न कल्पनीया –

केचित्तु वदन्ति – निर्विशेषे स्वप्रकाशचैतन्ये अन्तःकरणाद्यध्यासो न घटते । न हि नित्यप्रकाशस्वरूपं वस्तु स्वयमेव स्वं रूपं तिरोधाय अन्यथा प्रकाशत इति युक्तं कल्पयितुम् । न च तत्स्वरूपतिरोधायकं किञ्चि-दन्यत् संभाव्यते येनाध्यास उपपद्येतापीति । एतच्चोद्यप्रत्याख्यानार्थम् अस्मदीयाः केचिद् भावरूपमविद्याख्यं ब्रह्मस्वरूपतिरोधानकरम् अध्या-सोपादानं कल्पयन्ति । यथोक्तावरणस्वीकारेण किल भगवत्पादा आचार्या अप्यन्तःकरणाध्यासहेतुकं जीवत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणमुप-पादयन्तीति तेषामाशयः । तदपरे न क्षमन्ते । दूषणानि च बहूनि उद्भावयन्ति – 'दोषं विना वस्तुतिरोधानाभावात्, अविद्याया एव दोषत्वकल्पनेऽपि 'नित्यप्रकाशस्य ब्रह्मणस्तिरोधानम्' इति वदता कार्त्स्न्येन तिरोधानमिति पक्षे तत्स्वरूपनाश एवोक्तः स्यात् । किञ्चित् प्रकाशाव-

शेषपक्षस्तु नैव सावकाशः; ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् निरंशत्वाच्च। अविद्यया तिरोधानं नाम अविशदावभासमात्रमित्यपि न युज्यते। सविशेषसांशविषयस्वरूपे प्रतीयमाने कतिपयविशेषरहितावभास एव हि अविशदावभासो नाम; स तु अविषये निर्विशेषे निरंशे प्रकाशमात्रे ब्रह्मणि न संभवतीति। अपि च ज्ञानेन यदा अवैशद्यं निवर्त्यते, तदा विशदस्वरूपं किम् अभिनवं जायते, उत ब्रह्मणो नित्यं स्वरूपमेव तदिति वक्तव्यम्। आद्ये कल्पे तस्य कार्यतया मोक्षस्य अनित्यत्वप्रसङ्गः; द्वितीये तु न तत्रावैशद्यम् अविद्याकार्यं स्यात् – इत्याद्यनिष्टापत्तिं प्रसञ्जयन्तः॥

तत्राध्यासभाष्ये अन्यत्र वा प्रस्थानत्रयभाष्ये, ब्रह्मणो रूपमविद्यया तिरोहितस्वरूपमविशदं अध्यासोपपादकत्वेन न कुत्राप्युपन्यस्तं दृश्यते, नतरामविद्याख्यमावरणम्। विद्यते तु भाष्यवचनमज्ञानावरणं कण्ठरवेण निषेद्धृ ब्रह्मणि। 'मन्त्रौ चेमौ ईश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षताम् अनावरणज्ञानतां च दर्शयतः 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।' (श्वे. ६-८) इति, 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' (श्वे. ३-१९) इति च' (सू. भा. १-१-५, पा. २७), 'अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिः' (गी. ४-५) इति च। न चेदं वचनद्वयम् अज्ञानाश्रयत्वमेव निराकरोति न तु तदावृतत्वमिति प्रत्यवस्थातव्यम्। तस्मिन् हि कल्पे जीवगताज्ञानेनैवावृतत्वं ब्रह्मणः कल्प्यं भवेत्, न तु

स्वाश्रयेण । तथा चाविद्याधीनं जीवत्वम्, जीवत्वाधीना चाविद्येति जीवत्वाविद्यासिद्ध्योः परस्परमुखनिरीक्षणं प्रसज्येत । न च बीजाङ्कुरवदनादित्वादुभयसिद्धिराशासनीया । बीजाङ्कुरसन्ततेः कालाश्रयत्वेन कथञ्चिरम्यानादित्वेऽपि ब्रह्मात्मन्यध्यस्तस्य कालस्याविद्याधारत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, कुत्रापि जीवत्वस्याविद्याया वा असिद्धेरन्धपरम्परान्यायग्राहग्रासदोषस्यानिवार्यत्वात् । न च 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' (गी. ५-१३) इत्यादिभगवद्वचनमेव जीवाश्रयाज्ञाने मानमिति शङ्कनीयम् । 'आवृतं ज्ञानमेतेन' (गी. ३-३९) इत्यनेन कामविषयकेण वाक्येनैकार्थ्याय 'आवरणशब्दस्य प्रतिबन्धकत्वार्थत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । न हि कामोऽपि ज्ञानस्यावरणमिति केनाप्युररीक्रियते । 'अविद्याकामकर्माणि' इति भाष्यकारैः कामकर्मभ्यां सह समभिव्याहारेण पदे पदे परामृश्यमाणाध्यासलक्षणाविद्याव्यतिरेकेण तद्धेतुभूतावरकाविद्याङ्गीकारे यथोक्तवचनं मानमित्यत्र गमकाभावाच्च । न च ब्रह्माश्रयाविद्ययैव ब्रह्मावृतम्, स्वाश्रिततमसेवापवरकम् – इत्यत्र मानमस्ति । न च 'नास्ति ब्रह्म, न प्रकाशते' इति व्यवहारो भावरूपमनिर्वचनीयमज्ञानमन्यथानुपपत्त्या स्वीकारयिष्यतीत्याशास्यम् । अज्ञव्यवहारमात्रेण कस्यचिदपि वस्तुनोऽसिद्धेः ॥

ननु च ब्रह्मणः सर्वथा अनावृतत्वे किमर्थं कस्य वा अधिकारिणो ब्रह्मज्ञानमेष्टव्यम्, यदर्थं जिज्ञासा कर्तव्यत्वेन उपदिश्येत ? न हि स्वयंप्रकाशाद् ब्रह्मणोऽन्यज्ज्ञानम्, अतिशयो वा समस्ति । अविद्यावरणस्वीकर्तृस्तु पक्षे 'तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व', 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति

च श्रुतिसूत्रयोः प्रवृत्तिरुपपद्यते । ब्रह्मावरणनिवर्तकवृत्तिरूपज्ञानोपजननार्थत्वाज्जिज्ञासायाः । लाभान्तरं चास्त्येनस्मिन् पक्षे । यावता 'मनसैवानुद्रष्टव्यम' (बृ. ४-४-१९) इत्यादिश्रुतयो यथोक्तवृत्त्युपजनने यत्न आस्थेय इत्युपदिशन्ति, 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै. २-९) इत्याद्यास्तु स्वयंप्रकाशस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिषेधपरा इति श्रुत्यर्थविभागव्यवस्था सुस्था भविष्यति तत्र । तथा च स्वतोऽज्ञेयस्यापि ब्रह्मणोऽविद्यावृतस्य जिज्ञास्यत्वमुपपद्यते शास्त्रावैयर्थ्यं चेति । अत एव हि ब्रह्मणि स्वाकारवृत्तिव्याप्यत्वेऽपि तादृशवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यरूपफलाव्याप्यत्वमभ्युपगच्छन्ति मूलाविद्यावादिनः । तदेवं श्रुतिविरोधपरिहारार्थं शास्त्रवैयर्थ्यनिवारणार्थं च यथोक्तमावरणमवश्यमङ्गीकरणीयं मन्यामहे-इति चेत् ॥

न । नियमाभावात् । न हि दोषशङ्कापरिहारार्थम् अद्याप्यसिद्धा भवदभिमतमूलाविद्यैव कल्पयितव्येति नियन्ता हेतुरस्ति । असिद्धकल्पनेन श्रुत्यविरोधशास्त्रावैयर्थ्यसाधने न केवलमद्वैतदर्शनम्, किं तर्हि यत्किमपि दर्शनान्तरं तत एवानायासं सिध्येत् । तच्चानिष्टमिति । न हि भवदभिमता अविद्या अद्यापि सिद्धा कयापि श्रुत्या युक्त्या वा, न च भाष्याक्षरानुगुण्यमेतस्या अङ्गीकरणमिति वितत्य दर्शितं **सुगमायाम्** । न चाविद्यानिवर्तकं ब्रह्माकारवृत्तिज्ञानमित्यत्र, मानं पश्यामः । युक्तिविरुद्धश्चायमभ्युपगमः । न हि वृत्तिरविद्यां नाशयति, तत्प्रतिफलितचिदाभासस्तु विषयप्रकाशक इति युक्तिमद् वचः । न हि तत्तद्विषयविषयकाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेण तत्तदधिगमाय अन्यदपि यत्किञ्चिदपेक्ष्यमस्तीति दृष्टं लोके । अपि च

ब्रह्मणः स्वाकारवृत्तिव्याप्यत्वमिति स्फुटं व्याहतं वचः । सर्वेषामपि नियमेन चैतन्यव्याप्तानामेवोत्पत्तेः वृत्तेः स्वव्यापकव्यापकत्वं हि चिन्तयितुमप्यशक्यमिति । ब्रह्मणश्च निराकारत्वाद् ब्रह्माकारवृत्तिरेव तावत् खपुष्पसदृशीति किमिदमुच्यते ब्रह्माकारवृत्त्या ब्रह्मावरणं विनाश्यत इति ?

एतेन – अध्यासोपपादकदोषविधया भावरूपामविद्यामभ्युपयन्तोऽपि परिहृता भवन्ति । न हि बहिरर्थविषयकभ्रान्तिस्थले क्वचिद् विषयस्यावृतांशत्वम्, प्रमाणगतदोषः, पूर्वदृष्टसंस्कारश्चेति कारणत्वेन दृष्टम्–इतीयन्मात्रेण सर्वत्र भ्रान्त्या कारणत्रितयजन्ययैव भाव्यमिति नियन्तुं शक्यते । केशोण्डुकस्वाप्नपदार्थविषयासु भ्रान्तिषु तददर्शनात् । आत्मानात्मनोरितरेतराध्यासस्यात्मानात्मस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनस्य कर्तृत्वादिसर्वव्यवहारनिर्वोढुरनादेः सर्वलोकप्रत्यक्षस्योपपादनार्थं स्वरूपतोऽसिद्धभावरूपाविद्याकाङ्क्षणे कारणाभावाच्च । अपि च 'नामरूपम्, अव्याकृतम्, अविद्या, माया, प्रकृतिः, अग्रहणम्, अव्यक्तम्, तमः, कारणम्, लयः, शक्तिः, महासुप्तिः, निद्रा, अक्षरम्, आकाशम्' –इति च ब्रह्मस्वरूपावभासप्रतिबन्धिकां भावाविद्यां प्रकृत्यपराभिधानां स्वीकुर्वन्ति भावाविद्यावादिनः । सैव तु प्रकृतिरात्मन्यध्यस्ता संसारहेतुरिति, अध्यास एवाविद्येति च सुस्पष्टम् उद्घोषितमस्ति गीताभाष्ये –

(१) यदा पुनः कार्यकारणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूपः संयोगः स्यात् तदा संसारः स्यात् ॥ गी. भा. १३-२१, पा. २८८.

(२) क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्धर्माध्यास-लक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनः, रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावात् अध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत्। सोऽयम् अध्यासरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः ॥ गी॰ भा॰ १३–२६, पा॰ २१३॰

इति च। अत्र हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपुरुषापराभिधानयोः संयोग एव 'अविद्यारूपः', 'अध्यासः', 'मिथ्याज्ञानलक्षणश्च' इति कण्ठरवेणोक्तम्। प्रकृतिरविद्या—इति तु कुत्रापि नोक्तं भाष्ये इति न प्रस्मर्तव्यमेतत्। प्रकृतिरव्याकृतमध्यासोपादानकारणमित्यपि नोक्तं कुत्रचित् प्रस्थानत्रय-भाष्ये। प्रत्युत अव्याकृतमेवाविद्याकल्पितं ब्रह्मणि कार्यकारणभाव-लक्षणपरिणामहेतुरित्यपि लिखितं दृश्यते भाष्ये। तद्यथा –

(३) अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृता-व्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्व-व्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ सू॰ भा॰ २–१–२७, पा॰ २१३॰

अत्र हि व्याकृताव्याकृतात्मकः कार्यकारणभावेन स्थितो ब्रह्मणो रूपभेदो नामरूपलक्षणः, स चाविद्याकल्पितः – इति सुस्पष्टतया उपन्यस्तम्। तदेवम्, अध्यासलक्षणाविद्याकल्पितायाः, नामरूप-बीजाव्याकृताव्यक्तादिपदाभिधानायाः प्रकृतेरनिर्वचनीयभावरूपाविद्येति नामकरणेनापि न भाष्योदिताध्यासलक्षणाविद्योपादानकारणत्वं कथम-प्यवकल्पते। न हि लोके शुक्त्यादौ भ्रान्त्या कल्पितस्य रजतादेः रजतज्ञानादिलक्षणभ्रान्त्युपादानकारणत्वमध्यवस्यत्यमूढः कश्चित्। अध्यासस्य सर्वव्यवहारप्रयोजकत्वादेव चैतदेवमवगन्तव्यम्। 'आत्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्यैव सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा

लौकिकाः वैदिकाश्च प्रवृत्ताः ' इति हि प्रत्यज्ञासीदाचार्यः सोपपत्तिक-मुपोद्धाते । कार्यकारणव्यवहारस्यापि तादृशाध्यासोपस्थाप्यत्वोपपत्तौ अध्यासस्य कारणसापेक्षत्वकल्पनाया अनुभवपराहतत्वं स्पष्टमित्यलं प्रासङ्गिकया कथया । यथोपवर्णितनीत्या सांप्रदायिकाध्यारोपापवाद-प्रक्रिययैव निर्विशेषस्यापि ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोपपत्तिः, श्रुत्यैदमर्थ्यम् , सूत्रकारप्रवृत्तिश्च-इत्येतत् सर्वं निराशङ्कं सूपपादनमिति तु प्रकृतमनु संधेयम् ॥

३. जिज्ञासासूत्रं न विधिविचारपरम्

५३. उपासनाविचारोऽत्रार्थप्राप्तः — अथेदमिदानीं चिन्त्यते—ब्रह्मविषयाणामुपासनानामपि ज्ञानशब्दवाच्यानां जिज्ञासासूत्रे अवरोधो भवति वा न वा ?-इति । तत्र 'अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म' इति भाष्यानुरोधेन फलरूपज्ञानार्थमेव जिज्ञासेत्यव-गम्यते । युक्तं चैतत् । जिज्ञासाशब्दस्य विचारार्थकतया प्रसिद्धेः । ' अविचार्य यत्किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येत ' इति भाष्ये हि सर्वस्यात्मत्वेन प्रसिद्धे ब्रह्मण्येव विप्रतिपत्तिः प्रदर्शिता जिज्ञासावताराय । अतोऽवगम्यते ब्रह्मसतत्त्वनिर्धारणमेव जिज्ञासा-प्रयोजनमिति । विचिन्तितानि तु ब्रह्मोपासनान्यप्यस्मिन् शास्त्रे – इति तान्यप्यवरोद्धव्यानि कथञ्चिदत्रेति युक्तम् । सूत्राक्षरानारूढस्तूपासना-विधिविचारः । अतः कथमिदं संगमनीयमिति ?

अत्र **केचिदाहुः** – ब्रह्मशब्दोऽत्र सविशेषनिर्विशेषसाधारण-स्तन्त्रेणोपात्तः । तत्र सविशेषांशो वाच्यमर्यादया, निर्विशेषांशस्तु लक्षणामर्यादयेति । नैतत् साधु व्याख्यानम् । किं कारणम् ? 'जन्माद्यस्य यतः' (१–१–२), 'शास्त्रयोनित्वात्' (१–१–३), 'तत्तु समन्वयात्' (१–१–४) – इत्यपि सूत्राणामेवमुभयपरत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमिति प्रसाधयितुं समन्वयसूत्रप्रवृत्तिरित्यत्र खलु भगवत्पादानुयायिनां सर्वेषां संप्रतिपत्तिरिति । अथापरं मतम् । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्र 'अधर्मजिज्ञासा' इति पदच्छेदेन यथा धर्माधर्मसाधारणी जिज्ञासा प्रतिज्ञायते आवृत्त्या, एवमत्रापि आवृत्त्या योजनं कर्तव्यम् । तत्र ब्रह्मपदेन परब्रह्मणः, अब्रह्मपदेन चापरब्रह्मणो विवक्षया सर्वं समञ्जसं भविष्यतीति । अत्राप्युक्तदोषान्निस्तारं न पश्यामः । अब्रह्मशब्दस्य विनाकारणम् अपरब्रह्ममात्रवाचकत्वेन शक्तिसङ्कोचानुपपत्तिर्दोषान्तरमपि कलङ्कयतीदं व्याख्यानम् । अतो नैष पन्थाः । 'यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येव' भवन्तीति भाष्योपक्षिप्तन्यायेनैव ब्रह्मोपासनानामप्यत्र विचार्यत्वेनावरोधः कर्मणिषष्ठीपरिग्रहेण सूचित इति युक्तमुत्पश्यामः । एवं चात्र प्राधान्येन ब्रह्मज्ञानार्थमेव जिज्ञासा कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, उपासनाचिन्तनं तु तादर्थ्यतया अर्थाक्षिप्तमिति मन्तव्यम् । वाक्यार्थपर्यालोचनया हि निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तप्रमाणकत्वेन, गृहीते, अवश्यं वक्तव्या भवति सविशेषवाक्यानां गतिरित्यर्थायाता सविशेषब्रह्मविचारणा । अन्यथा हि सविशेषब्रह्मवाक्यानामपि वेदान्तेषु बहुलमुपलम्भात्, किं सविशेषमेव ब्रह्म ग्राह्यम्, तदनुसारेण च

निर्विशेषवाक्यानामन्यथानयनं कर्तव्यम् ; किं वा निर्विशेषमेव ब्रह्म ग्राह्यम्, तदनुसारेण च सविशेषवाक्यानामन्यथानयनं कर्तव्यम् ? — इत्येतदनिर्धारितमेवावतिष्ठेत । तथा च मीमांसाशास्त्रार्थानवधारणदोषः प्रसज्येत । अत एव हि यथोक्तसंशयवारणेन सूत्रकारः सविशेष-निर्विशेषोभयलिङ्गत्वं प्रतिषेधिष्यति ‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्’ (३-२-११) इत्यादिना । तदेवं शास्त्रार्थावधारणार्थं परीक्षेण सूत्राव-रुद्धान्येव भवन्त्युपासनावाक्यान्यपीत्यनवद्यं जिज्ञासासूत्रस्य वस्तुतन्त्र-ज्ञानप्राधान्येन व्याख्यानम् ॥

५४. **सूत्रेऽस्मिन् न श्रवणविधिविचारः** — अत्र केचि-न्मन्यन्ते — ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-तव्यः’ (बृ. ४-५-६) इत्यमृतत्वसाधनम् आत्मदर्शनमनूद्य मनन-निदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह श्रवणं नामाङ्गं विधीयते । तत्रैवं वेदान्तवाक्यविचारं विदधतो विधेः, अपेक्षिताधिकारिविषयफलानुबन्ध-त्रयम् आगमिकमपि न्यायेन निर्णेतुं सूत्रितम् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति श्रुतिसूत्रयोरैकरूप्यावगमादित्थमवसेयम्-इति । अपरे तु वदन्ति-श्रवणादीनां विषयावगमं प्रति साधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वान्न विधेयत्वमिति ॥

तत्र श्रवणादीनां विधेयत्वमस्ति न वा — इत्येतत् स्वावसरे समन्वयसूत्रभाष्यार्थविवेचनवेलायां विस्तीर्णतरं विमर्क्ष्यामः । इदानीं तावत् प्रकृतसूत्रं न विध्यर्थनिर्णयपरमिति तु विजिज्ञापयिषामः ॥

नन्विह वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्यतया सूत्रित इति तावत् सर्वसंप्रतिपन्नम् ; तत्र श्रवणाधिकारिविषयफलानुबन्धेषु विषयफलयो-

रुपपादनाय बन्धस्य मिथ्यात्वं भाष्ये वर्ण्येत इति च । तदेवं स्थितायां भाष्यस्यापि सूत्रेण सङ्गत्यां कथमिव सूत्रं विचार्यनिर्णयपरं न भवेत् ? उक्तं हि विस्पष्टतरं भाष्यकारेणापि यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या', 'तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यम' इति च । अत्र ब्रूमः । सूत्रे तावत्, विचारपेक्षिताविकारित्वपक्षादिकं सूचितमित्यत्र न गमकमस्ति । 'तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ।' (तै. ३-१) इति विषयवाक्यानुगमाय 'ब्रह्मज्ञानार्थं प्रयतितव्यम्' इत्युपदेशपरत्वमात्रेणापि चारितार्थ्यसंभवात् सूत्रप्रवृत्तेः । न हि मूलश्रुतौ भृगुः पितरं 'श्रवणविध्यविकार्यादि ब्रूहि' – इति पप्रच्छेति विज्ञायते, किं तर्हि 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति पितरमुपससारेति । न च पिता जिज्ञासाधिकारिविषयाद्युपदिदेश, किं तर्हि, यज्जगतो जन्मादिकारणं 'तद् विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्म' इति ब्रह्मस्वरूपनिर्णयसाधनभूतं तल्लक्षणमात्रं तु निर्दिदेश । ब्रह्मज्ञानसाधनविशेषं चोक्तवान् वाक्यशेषेण 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व'– इति । तदेव चानुगतं भवति सूत्रेण यदि भगवता बादरायणेनापि शमादिसाधनविशेषसंपन्नेन जिज्ञासितं ज्ञातं च ब्रह्म परमपुरुषार्थाय भवतीति यदि विवक्ष्यते । भाष्यकारोऽपि हीममेव श्रुतिं मनसि निधाय सूत्रपदानि व्याख्यत् 'इत्याद्याः श्रुतयः, 'तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म' इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति' इति । 'तत्रानन्तरं, किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यते' इत्युपक्रम्य 'तस्मात्, यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या' इति । 'ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः ; निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । तस्मात् ब्रह्म (वि)जिज्ञासितव्यम्' इति च । जिज्ञासा चेयं दृष्टार्थेति स्पष्टतरम्

आचचक्षे 'तत्राविचार्य यत्किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येत, अनर्थं चेयात्' इति । अत्र हि भाष्ये 'तद् विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्म' इति विचारविषयं ब्रह्म षष्ठ्या, 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति साधनसंपत्तिरथशब्देन, 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति' इति जिज्ञासाफलम् अतःशब्देन च सूत्रेणानुगतं व्याख्यातमिति गम्यते । तदेवं स्थिते कथमकस्मादेव श्रुतावदृष्टचरो विध्यर्थ इह सूत्रे निर्णिनीषित इति, केन वा लिङ्गेनाध्यवस्येम ? न च श्रवणविधिविचारप्रक्रमवादिनां पक्षे 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति ब्रह्मविषयोऽयं पृथक् शास्त्रारम्भः — इति समन्वयसूत्रभाष्यस्था भगवत्पादीयप्रतिज्ञा परिपालिता भवति । विधिविषयकमेव हि तदानीं शास्त्रं स्यादिति ॥

५४. **श्रवणविधिस्वीकारपक्षे दोषः**—ननु विचारविधानेऽपि स्वप्रधानफलभूतदर्शनविशेषणतया ब्रह्म स्वप्रधानमेव भविष्यतीति नैष दोषः प्रादुःष्यात् । मैवम् । तथापि हि प्रत्यक्षं जिज्ञासाकर्मणो ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं विहाय विहितविचारफलद्वारेण परोक्षं तत् कल्पयतः वृथायास एव स्यात् । न वृथायासः, प्रवर्तकप्रमाणसंग्रहार्थत्वात् । प्रवर्तकप्रमाणाभावे हि न कश्चिद् तत्र प्रवर्तेतेति चेत् । अत्र प्रष्टव्योऽसि किं ज्ञाते ब्रह्मणि तन्निष्ठार्थं प्रवर्तकप्रमाणं प्रार्थ्यते, आहोस्वित् प्राग् ज्ञानात् तज्जिज्ञासायां प्रवृत्त्यर्थमिति ? न तावन्निष्ठार्थम् । स्वात्मविषयत्वान्निष्ठायाः । न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा । आत्मत्वादेव । तदविद्याप्रत्युपस्थापितत्वे सति सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहाराणां तज्ज्ञानान्तत्वाच्च ॥

ननु लब्धोदयाऽपि सती विद्या न प्रतिष्ठां लभेत क्वचित्, असंभावनाविपरीतभावनाभिभूतविषयत्वात्। तथा हि लोके यस्मिन् देशे काले च इदं वस्तु स्वरूपत एव न संभवतीति दृढभावितम्, यदि तत् कथञ्चिद्दैववशादुपलभ्येत, तदा स्वयमीक्षमाणोऽपि औत्पातिकीं सुषिमिवादित्ये तावन्नाध्यवस्यति यावत् तत्संभवं नानुस्मरति। अत एवाह भगवानपि भाष्ये 'अनर्थहेतोः प्रहाणायात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये' इति। तत्र ह्युदितापि विद्या न प्रतिष्ठां लभत इति, तत्स्वरूपप्रतिष्ठायै यत्नः कार्य इति सूचनार्थं 'प्रतिपत्तये' इति चतुर्थी प्रयुक्ता। इतरथा हि न विद्या गवादिवत्तटस्थेति न तदर्थ्यै प्रयत्न उपदेष्टव्यः स्यादिति। नैतत् सारम्। अनात्मविषये ह्यादित्यदर्शनादौ भवेदप्यसंभावनादिः, प्रसिद्धविरोधात्। न तु तथा नित्यापरोक्षे ब्रह्मात्मन्यविद्यामात्रव्यवहिते सर्वभ्रान्त्यपोहानन्तरमप्यसंभावनादिकं सावकाशम्। प्रमातृत्वमेव ह्यविद्याकृतं निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणं शास्त्रम्; कुत एव तत्र निर्विशेषाद्वितीयात्मनि वार्ता पुनरप्यसंभावनादेः, तत्परिहारार्थं विचाराद्यन्वेषणाया वेति?

अस्तु तर्हि ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्त्यर्थमेव प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा। तस्या एव प्रकृतत्वात्, प्रवर्तकप्रमाणाभावे कस्यचिदपि तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति चेत्। नैतदपि चारु। अविधिप्रयुक्तानामेव भृगुनारदशौनकादीनां तत्त्वविज्ञानार्थं गुरूपसर्पणं कुर्वाणानां श्रुतिषु बहुलमुपलम्भात्। अन्तःकरणसंस्कारादेवेहामुत्रफलभोगविरागवतां ब्रह्मात्मज्ञानेन दृष्टपरमपुरुषार्थलाभं श्रुतवतां स्वरूपत एव प्रवृत्त्युपपत्तेः। श्रवणमननादीनां च सिद्धवस्त्ववगतिसाधनत्वस्य लोके दृष्टत्वादेव

[illegible]न्यनपेक्षणात्। अत एव हि श्रुतिः 'ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' (मुं. १-२-१२) इत्याद्याः संपादितवैराग्यादिसाधनस्य जिज्ञासोराचार्याभिगमनमेव नियमयन्ति विज्ञानसाधनत्वेन, न तु जिज्ञासामपि विदधते क्वचिदपि। स्मृतयश्च 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' (गी. ४-३४) इत्याद्याः। यः पुनः 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृ. २-४-५) इत्यादिस्थलेषु तव्यप्रत्ययेनोपदेशः, स तु 'स एवान्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यश्च', 'एवमेव प्रत्यक्प्रवणैर्विजिज्ञासितव्यो द्रष्टव्यश्च' इति ज्ञापनार्थः, न तु श्रवणादिविधानार्थ इति भाष्यकार एव सुहृद्भूत्वा विशदयिष्यति समन्वयसूत्रव्याख्यानावसरे इत्यास्तां तावत्। यस्तु वदेत् विधिमन्तरेण ब्रह्मात्मवाक्यार्थश्रवणेऽपि न प्रवृत्तिः स्यादिति, तस्य विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विध्यन्तरापेक्षा स्यात्। तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्थादौस्थ्यमेव प्रसज्येतेत्यलमस्थाने विधिकल्पनप्रसनेनेति॥

तदेवं जिज्ञासाशब्दावयवार्थपर्यालोचनेनावगतिपर्यन्तस्यैव ज्ञानस्येच्छायाः कर्मत्वेन स्वीकारे, लोकदृष्ट्यनुसारेणेच्छायाः फलविषयत्वानुगमः, ब्रह्मावगतेरविद्याद्यनर्थनिबर्हणत्वेन सूत्राक्षरस्य परमपुरुषार्थलक्षणप्रयोजनसमर्पकत्वलाभः, वस्तुतन्त्रज्ञानस्य दृष्टफलस्य पूर्वमीमांसायाऽविचारितत्वेन वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्यागतार्थत्वम्, ब्रह्मजिज्ञासायाः परमपुरुषार्थमेवोपासनादिविधिवाक्यार्थविचारस्याप्यर्थाक्षिप्तत्वात् कृत्स्नशास्त्रार्थानवधारणप्रसङ्गविनिवृत्तिः, श्रोतव्यादिवचनानामपि दर्शनोपाय-

त्वेन लोकप्रसिद्धानामेव ग्रहणेऽप्यपेक्षितासाधारणसाधनसंपन्नस्य जिज्ञासायां नियमेव प्रवृत्त्युपपत्तिश्च – इत्येतत् सर्वं निरातङ्कं सेत्स्यति यस्मात्, तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासासूत्रे कथमपि विधिविचारप्रसक्तिर्नाकाङ्क्षितव्येति सर्वं शिवम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरणस्मरण-
परिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्यसच्चिदानन्देन्द्र-
सरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां सूत्रभाष्यार्थतत्त्वविवेचन्यां
जिज्ञासाधिकरणभाष्यार्थतत्त्वविवेकः समाप्तः

ॐ तत्सत्

अध्यात्मप्रकाशमुद्रणालयः, होळेनरसीपुरम्. १०००, १५-३-१९६४.

शुद्धशाङ्करप्रक्रियाप्रकाशकाः

कतिचन वेदान्तग्रन्थाः

BACK-TO-SHANKARA SERIES

ईशकेनकाठकमुण्डकोपनिषदः, तैत्तिरीय शीक्षावल्ली च –

The Isa, Kena, Kathaka and Mundaka Upanishads and the Sikshavalli of the Taittiriya, critically edited separately with the Bhashya and notes by Swamy Satchidanandendra Saraswati.

सुगमा – अध्यासभाष्यस्य नवीनव्याख्या –

A new original sub-commentary on the Adhyasa Bhashya, pointing out a straight and smooth way to the essentials of the Vedanta method. All later undesirable accretions cleared out of the way.

माण्डूक्यरहस्यविवृतिः – उपनिषदो गौडपादीयकारिकाणां च अभिनवा व्याख्या –

This is the first attempt of its kind to present both Gaudapada and Shankara in their true perspective.

आनन्दवल्ली भृगुवल्ली च – सभाष्या, भाष्यार्थविमर्शिनीसहिता –

All the knotty points in the Bhashya have been resolved. Contains a critical review of all the important objections of adverse critics against Shankara's interpretation.

Apply for the descriptive catalogue
to

THE ADHYATMA PRAKASHA KARYALAYA,

HOLENARSIPUR.